

**T.C.
ADYAMAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Kentleşme Üzerindeki
Etkileri**

Aydın BUĞRAHAN

**Danışman
Doç.Dr. Tayfun SERVİ**

ADYAMAN-2019

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. Tayfun SERVİ danışmanlığında, Aydın BUĞRAHAN tarafından hazırlanan "Türkiyede Tarımsal Destekleme Politikalarının Kentleşme üzerine etkileri " başlıklı çalışma 28/06/2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat Anabilim Dalı'nda Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan : Yusuf Ekrem AKBAŞ

İmza: .....

Danışman : Doç. Dr. Tayfun SERVİ

İmza: .....

Jüri Üyesi : Dr. Öğr. Üyesi Kazım KILINÇ

İmza: .....

02 / 06 / 2019

Doç. Dr. Murat Gökhan DALYAN

Enstitü Müdür V.

BEYAN

Yüksek lisans tezi olarak sunduğum “ Türkiye’de tarımsal destekleme politikalarının kentleşme üzerine etkileri” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerlere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

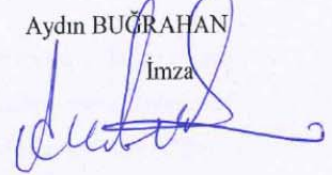
TARİH

25.07.2019

Adı SOYADI

Aydın BUĞRAHAN

İmza

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Kentleşme Üzerindeki Etkileri

Aydın BUĞRAHAN

Adıyaman Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

İktisat Anabilim Dalı

Mayıs, 2019

Tarım bazı ülkelerin ekonomik temelini oluşturduğundan birçok ülke için tarımsal politikalar çok önemlidir. Bunun en önemli nedeni ise insanların gıda ihtiyacının tarım ürünlerinden karşılanması ve bununla birlikte tarım sektöründe üretilen ürünlerin, sanayi ve hizmet sektöründe de doğrudan yâda dolaylı olarak üretimde kullanılmasıdır. Tarım sektörünün ne kadar önemli bir sektör olduğunu bilen gelişmiş ülkeler sanayi sektörüne yaptıkları yatırımlarla beraber tarım sektörünü de desteklemeyi ihmal etmeyerek tarımla uğraşan çiftçileri toplumda çok saygı değer bir konuma getirmişlerdir. Tarımsal destekleme politikalarıyla çiftçileri, desteklemeyi sürdürmüşlerdir. Bu nedenle çalışmada geçmişten günümüze kadar geçen sürede tarımsal destekler ile desteklenen ürünler ve bu ürünlerden elde edilen gelirlerin toplumlarda nasıl bölüştüğüne karmaşıklığı irdelenmiş ve bu karmaşıklık politika araçları açıklanarak çözülmeye çalışılmıştır. Çalışmada tarımsal destekleme politikalarıyla kentleşme olgusu arasındaki ilişki, gelişmekte olan ülkeler arasında bulunan Türkiye için 1986-2016 yılları arasındaki veriler kullanılarak araştırılmıştır. Yapılan çalışmaya göre tarımsal destekleme politikaları ile kentleşme arasında ters yönlü bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Kırsal alanlardan kentlere göç hareketlerinin durdurulması ve kent ile kırsal alandaki dokunun korunması için tarımsal desteklerin artırılması ve bu desteklerin kırsal arazilerin verimliliğine istihdam artışına bağlı olarak yeniden düzenlenmesi gerekmektedir.

Anahtar kelimeler: Tarımsal Destekler, Kentleşme ve Göç hareketleri.

ABSTRACT

Master Thesis

Urbanization Effects on the Agricultural Support Policies in Turkey

Aydm BUĞRAHAN

Adiyaman University

Institution Of Social Sciences

Department Of Economics

May, 2019

Agricultural have great importance for many countries since agriculture policies constitutes the basis of national economies. The most important reason is that the food needs of the people are met from agricultural products besides the products produced in the agricultural sector are used directly or indirectly in the industry and service sector. In developed countries where the importance of the agricultural sector is known, along with investments in the industrial sector the state also support the agricultural sector and also farmers are very respectful position in the society. Agricultural support policies continued to support farmers in such countries. Therefore, this study examines the complexity of the products supported by agricultural supports and how the income from these products are divided in societies and this confusion has been tried to be solved by explaining the policy tools. The relationship between urbanization and agricultural support policies has been analyzed by using data for the years 1986-2016 for Turkey which is a developing country. According to this analyze there is an inverse relationship between agricultural support policies and urbanization. It can be stated that agricultural subsidies to stop migratory movements from rural areas to cities need to be increased and these supports need to be rearranged due to the increase in employment in rural areas.

Keywords: Agricultural Supports, Urbanization and Migration movements.

ÖNSÖZ

Tezimi hazırlarken tarımsal destekleme politikaları ve kentleşme ile ilgili gerekli incelemeleri ve araştırmaları yapmamda kendisinin bilgi ve deneyimlerinden yararlanırken bana göstermiş olduğu sabır ve hoşgörüden ötürü değerli danışmanım Doç. Dr. Tayfun SERVİ'ye ve yardımlarını benden esirgemeyen değerli hocam Doç. Dr. Yusuf Ekrem AKBAŞ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Ayrıca hayatımın her anında yanımda olduğunu hissettiren BUĞRAHAN ailesine ve değerli arkadaşlarıma sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Adıyaman, Haziran, 2019

Aydın BUĞRAHAN

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI

Tarım sektörü ülkelerin ekonomik alt yapısını oluşturduğu için birçok ülke tarımsal ekonomi politikalarını çok önemsemektedir. Günümüzde hayvancılık ve tarım ürünlerinin çeşitliliği giderek azaldığından dolayı birçok ülke, tarım sektörünü daha güçlü bir hale getirmek için tarımsal destekleme politikaları ile hem tarım sektörünü hem de tarım sektöründe üretim yapan üreticileri ve kırsal kesimlerde yaşayanları çeşitli destekleme politika araçları kullanarak korumaktadır.

Günümüzde kırsal alanlarda üretim yapamayan çiftçiler ve iş olanaklarından yararlanamayan köylüler şehirlere göç etmek zorunda kalmaktadırlar. Kentlere göç eden bireyler, kentlerde sosyal ve ekonomik olarak birçok sorunla karşılaşabilmektedirler. Bu tür sorunlar ile karşılaşmamak için ülkeler tarımsal destekleri verimli ve istihdamı artıracak şekil de yeniden düzenleyerek göç hareketlerini ve kentleşme üzerindeki etkilerini en aza indirebilmektedir.

Tarımsal destekleme politikaları ile kentleşme arasındaki ilişki ile ilgili yapılan akademik çalışmalar sınırlı bir şekilde olmuştur. Çalışmada tarımsal destekleme politikalarıyla kentleşme olgusu arasındaki ilişki, gelişmekte olan ülkeler arasında bulunan Türkiye için 1986-2016 yılları arasındaki veriler kullanılarak konu araştırılmıştır. Yapılan tarımsal destekler ile üretimin ve istihdamın artırılacağı ve göç hareketlerinin ortaya çıkardığı sorunların ortadan kaldırılabileceği anlaşılmıştır. Ayrıca bu çalışmada, etkin ve verimli tarımsal politikalarla ülkenin ekonomik gelişmişlik seviyesinin artırılacağı, kentlerde ortaya çıkan birçok sorunun çözülebileceği düşüncesi yatmaktadır. Yapılan bu çalışmayla daha sonra yapılacak olan çalışmalara kaynak oluşturma amacı güdülmüştür.

İÇİNDEKİLER

BEYAN	I
ÖZET	II
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	IV
ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE LİTERATÜRE KATKISI	V
TABLolar LİSTESİ	X
KISALTMALAR	XII
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM TARIMSAL EKONOMİ

1.1. TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHİ GELİŞİMİ	3
1.2. TARIMIN EKONOMİK GELİŞMEYE KATKISI	4
1.2.1. Ürün Katkısı	6
1.2.2. Tarımın Milli Gelire Katkısı	7
1.2.3 Pazar Katkısı	11
1.2.4. İhracata Katkısı.....	12
1.2.5. İstihdama Katkısı	14
1.3 TARIMSAL YAPI	18
1.3.1 Tarımsal Arazilerin Durumu	18
1.3.2. Tarımsal Girdi Kaynakları	21
1.3.2.1 Sulama Suyu	21
1.3.2.2. Tohumculuk	23
1.3.2.3. Gübre	26
1.3.2.4. Tarımsal Krediler	28
1.3.2.5. Tarım Alet Ve Makinaları	29
1.4. TÜRKİYE'DE TARIM POLİTİKALARI	31

1.4.1. Türkiye’de Cumhuriyetin Kuruluşundan 1963 Yılına Kadar Geçen Süreçte Uygulanan Tarımsal Politikalar.....	31
1.4.2. 1963 Planlı Dönemden Sonra Uygulanan Tarımsal Politikalar.....	33
1.5. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI.....	36
1.5.1. Tarımsal Politikaların Gelişimi.....	36
1.5.2. Tarımsal Destekleme Politikalarının Amaçları	38
1.5.2.1 Üretim Ve Fiyatları Yönlendirme İsteği.....	39
1.5.2.2. Verimlilik Ve Kaliteyi Artırma	39
1.5.2.3. Tarım Kesiminin Gelir Düzeyini Yükseltmek.....	40
1.5.2.4. Doğal Kaynakların Dengeli Ve Verimli Kullanılması	41
1.5.2.5. Kırsal Kalkınma	43
1.6. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ UYGULANMASI VE FİNANSMANI.....	44
1.6.1 Tarımsal Destekleme Politikalarının Yürütülmesi	45
1.6.2. Tarımsal Destekleme Politika Finansmanı	47
1.7 TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ ARAÇLARI	49
1.7.1. Doğrudan Gelir Desteği.....	50
1.7.2. Pazar fiyat desteği.....	53
1.7.3. Girdi Destekleri	55
1.7.4. Primler.....	58
1.7.5. Kredi Desteği	58
1.7.6. Alternatif Ürün Destekleri Ve Tazminatlar.....	60
1.7.7. Mazot Desteği Gübre ve Toprak Analizi Desteği.....	62
1.7.8. İhracat Destekleri	62
1.7.9. Alan Bazlı Olarak Verilen Tarımsal Destekler	64
1.7.10. Tarım Sigorta Ödemeleri.....	65
1.7.11. Kırsal Kalkınma Destekleri.....	66
1.7.12. Hayvancılık Destekleri.....	67
1.7.13. Tarımsal Amaçlı Diğer Destekler	71
1.8. TARIM REFORMU UYGULAMA PROJESİ (ARIP).....	73
1.9. TARIM STRATEJİ BELGESİ.....	74
1.10. TARIM KANUNU	75

İKİNCİ BÖLÜM

KENT VE KENTLEŞME

2.1. KENT	76
2.2. KENTLEŞME	80
2.2.1. Kentleşmenin Nedenleri	82
2.2.1.1. Ekonomik Nedenler.....	82
2.2.1.2. Siyasal Nedenler.....	83
2.2.1.3. Teknolojik Nedenler	83
2.2.1.4. Sosyo- Psikolojik Nedenler	83
2.3. KENTLİLEŞME	84
2.4. GÖÇ	86
2.4.1. Göçün Nedenleri	88
2.4.1.1. Sosyo-Ekonomik Nedenler	88
2.4.1.2. Sosyo- Kültürel Nedenler	89
2.4.1.3. Siyasi Nedenler.....	90
2.5. TÜRKİYE’DE KENTLEŞME HAREKETLERİ	91
1.5.1. 1950’den Önceki Dönemde Kentleşme Hareketleri	92
1.5.2. 1950-1980 Yılları Arasında Kentleşme Hareketleri	94
1.5.3. 1980’den Günümüze Kadar Geçen Süreçte Kentleşme Hareketleri	97

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ KENTLEŞME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN İNCELENMESİ

3.1. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZİ	101
3.2.VERİ TOPLAMA YÖNTEMİ VE ARAÇLARI	101
3.3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMLERİ	101
3.3.1. Birim Kök Testi	102
3.3.2. Eşbütünleşme Testi: Johansen Yaklaşımı	104

3.4 ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE DEĞERLENDİRME.....	105
TARTIŞMA VE SONUÇ.....	108
KAYNAKÇA.....	111
ÖZGEÇMİŞ.....	127

TABLolar LİSTESİ

Tablo 1.1: 1927-2017 Yıllarında GSYİH İçinde Sanayi Tarım Ve Hizmetler(%).....	8
Tablo 1.2: Tarımsal GSYİH Değerleri.....	9
Tablo1.3: Türkiye Ve Ab Ülkelerin De Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı.....	10
Tablo 1.4: Türkiye'nin Dış Ticaretinde Tarımın Sektörünün Payı	13
Tablo 1.5: 1930-2017 Yıllarında Türkiye De Toplam İstihdam İçinde Tarım Sektörünün Payı(%).....	14
Tablo 1.6: 1927 ve 2017 Yıllarında Kırsal Nüfus Toplam Nüfus İçindeki Oranı... ..	15
Tablo 1.7: İstihdamın Sektörel Bazda Dağılımı (15-Yaş).....	16
Tablo 1.8: Türkiye Tarım Alanları (Bin Hektar).....	18
Tablo 1.9: Belirli Yıllarda Arazilerin Kullanım Şekli.....	20
Tablo 1.10: Sulanabilir Alanların Kurumlara Göre Dağıtımı	21
Tablo 1.11: DSİ Tarafından Sulamaya Açılan Alanlar.....	22
Tablo 1.12: 2002-2018 Yılları Arasında Tohum Üretim Miktarı(Ton).....	23
Tablo 1.13: Tohumculuğun İhracat Ve İthalat Değerleri(\$).....	25
Tablo 1.14: Türkiye'nin Toplam Gübre Üretimi Ve Tüketimi (Ton).....	26
Tablo 1.15: Planlı Dönemlerde Verilen Tarımsal Kredilerin Bazı Kriterlere Göre İncelenmesi (%).....	28
Tablo 1.16: Türkiye'de Traktör, Römork, Pulluk Ve Biçerdöver Sayıları.....	30
Tablo 1.17: Tarım Politikaların Amaçları.....	37
Tablo 1.18: 2017 Yılında Tarım Sektörüne Verilen Toplam Tarımsal Destekler.....	48
Tablo 1.19: 1990-2001 Yıllarında Kullanılan Tarımsal Girdiler(Milyon).....	55
Tablo 1.20: Bazı Bankaların Günümüzde Sunduğu Tarımsal Kredi Ürünleri.....	58
Tablo 1. 21: Hayvancılık Destekleri.....	66
Tablo 1. 22: Hayvancılık Birim Başına Prim Ve Destekleme Miktarları.....	67
Tablo 1. 23: Su Ürünleri Yetiştiriciliği Destekleri.....	69
Tablo 1.24: İyi Tarım Ve Organik Tarım Destekleri.....	70
Tablo 2.1: Kır, Kent Ve Kentlileşen İnsan.....	82
Tablo 2.2: 1980-1990 Yılları Arasında Göç Hareketleri.....	85
Tablo 2.3: 1927-1950 Yıllarında Kırsal Ve Kentsel Nüfus Değişimi.....	91
Tablo 2.4: 1950-1980 Arası Kentsel Nüfus ve Kırsal Nüfus Oranı(%).....	94

Tablo 2.5: 2000-2017 Arası Kentsel Nüfus, Kırsal Nüfus Ve Toplam Nüfus.....	96
Tablo 3.1: Durağanlık Test Sonuçları.....	104
Tablo 3.2: Johansen&Jeselius Eşbütünleşme Testi Sonuçları.....	105
Tablo 3.3: FMOLS Tahmin sonuçları.....	106
Tablo 3.4: DOLS Tahminci Sonuçları.....	106

KISALTMALAR

TUİK	:Türkiye İstatistik Kurumu
GSYİH	:Gayri Safi Yurt İçi Hâsıla
GSMH	:Gayri Safi Milli Hâsıla
DTP	:Devlet Planlama Teşkilatı
AB	:Avrupa Birliği
DİE	:Devlet İstatistik Enstitüsü
DSİ	:Devlet Su İşletmeleri
KHGM	:Kamu Hastaneleri Genel Müdürlüğü
TKB	:Tarım Ve Köy işleri Bakanlığı
İGSAŞ	:İstanbul Gübre Sanayi A.Ş
IMF	:Uluslararası Para Fonu
KİT	:Kamu İktisadi Teşebbüsleri
DTÖ	:Dünya Ticaret Örgütü
ABD	:Amerika Birleşik Devletleri
OTP	:Ortak Tarım Politikası
DFİF	:Destekleme Ve Fiyat İstikrar Fonu
DGD	:Doğrudan Gelir Desteği
ARİP	:Tarım Reformu Projesi
ÇKS	:Çiftçi Kayıt Sistemi
TZDK	:Türkiye Zirai Donatım Kurumu
TÜGSAŞ	:Türkiye Gübre Sanayi A.Ş
TRUP	:Tarım Reformu Uygulama Projesi
BKK	:08.04.2015 Tarih Ve 29435 Sayılı Resmi Gazete’de Yayımlanarak Yürürlüğe Giren 2015 Yılı Tarımsal Desteklemelerine İlişkin Karar
GATT	:Gümrük Tarifeleri Ve Ticaret Genel Anlaşması
OTP	:Ortak Tarım Politikasına
GAP	:Güneydoğu Anadolu Projesi
DAP	:Doğu Anadolu Projesi

ÇATAK	:Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması
İBYKB	:İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı
TD	:Toplam Destekler
KN	:Kırsal Nüfus Ve Kentsel Nüfus
OECD	:İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı
ADF	:Augmented Dickey-Fuller Yöntemi
PP	:Philips-Perron Yöntemi

GİRİŞ

Tarım sektörü, ülkede var olan nüfusun zorunlu olan gıda maddeleri ihtiyacını karşılaması, sanayi sektörüne hammadde sağlaması, sanayide üretilen ürünlere talep oluşturması, milli gelir ve ihracattaki katkıları ile büyük önem arz etmektedir. Tarım sektörü, temel besin maddelerini üreten, bu maddeleri işleyen, kişilerin bu maddelere olan ihtiyacını karşılayan toplumun sağlığına ve kalkınmasına önemli etkileri olan bir sektördür. Ayrıca tarımsal faaliyetler kırdan kente göçü sınırlandırarak toplumsal huzurun korunması için önemli bir rol oynamaktadırlar.

Tarım ülke ekonomilerinin temelini oluşturduğu için birçok ülke için tarımsal politikalar çok önemlidir. Bunun en önemli nedeni ise insanların gıda ihtiyacını tarım ürünlerinden karşılaması ve bununla birlikte tarım sektöründe üretilen ürünlerin, sanayi ve hizmet sektöründe de doğrudan yâda dolaylı olarak üretimde kullanılmasıdır. Gıda endüstrisinde kullanılan temel girdi tarımsal ürünlerden karşılanır. Aynı zamanda insanların temel besin kaynağını oluşturan ve emek faktörünü oluşturanda tarım sektörüdür. Bu nedenle ülkelerin uyguladığı tarımsal politikalar ülke ekonomilerinin temelini oluşturabilmektedir.

Birçok ülke geçmişten günümüze kadar geçen süreçte, tarım sektörü ile ilgili olarak çeşitli politikalar geliştirmişlerdir. Ülkeler tarımsal anlamda kendi kendine yeterliliğin ne denli önemli olduğunu fark etmişler ve bunu gerçekleştirmek içinde politikalar oluşturmuşlardır. Gelişme seviyeleri, ekonomik ve siyasi düşünceleri farklı olmakla beraber, ülkeler tarım sektörü ile ilgili genel amaçlar konusunda ortak bir fikre sahip olmuşlardır. Bu amaçlar; tarım üreticilerine emeklerinin karşılığını gerektiği şekilde vererek, hak ettikleri yaşam standartlarını sağlamak, tüketicilerin sağlıklı ve kaliteli, uygun fiyatlı, yeteri kadar ürünü tedarik edebilmelerini mümkün kılmaktır.

Tarım sektörünün ne kadar önemli bir sektör olduğunu bilen gelişmiş ülkeler sanayi sektörüne yaptıkları yatırımlarla beraber tarım sektörünü de desteklemeyi ihmal etmeyerek tarımla uğraşan çiftçileri toplumda çok saygı değer bir konuma getirmişlerdir. Tarımsal destekleme politikalarıyla çiftçileri desteklemeyi sürdürmüşlerdir. Ancak daha sonra küresel olarak gelişmiş ülkeler (ABD, AB) tarımsal desteklerin azaltılmasının gerekliliği konusunda bazı antlaşmalar imzalamışlardır.

Tarımsal desteklerin azalması sadece tarım sektörünü daraltmaz. Tarımsal desteklerin azalmasıyla beraber tarım ve hayvancılık sektöründe üretim maliyetlerinin yükselmesi, üretim ve istihdamın bu alanlarda azalması sonucunda kırsal alanda yaşayan insanların kentlere doğru göç etmesi de diğer sonuçlardan bir tanesidir. Kırsal alandan kente yapılan göç, ekonomik ve sosyal alanda bozulmalara sebep olur. Ayrıca yapılan bu göç hareketleri sonucunda kentlerin ekonomik alanlarında, gelir dağılımının bozulmasına, kayıt dışı istihdamı artırmasına, tarımdaki istihdamın azaltmasına, yoksulluğun ve işsizliğin artırmasına yol açmaktadır. Sosyal alanda ise kentin dokusunun bozulmasına, suç oranlarının artmasına, aile yapısında meydana gelen hasarlara, eğitim ve sağlık sorunlarına neden olmaktadır.

Çalışmanın birinci bölümde, tarım sektörünün tarihçesi ve geçmişten günümüze kadar geçen süreçte uygulanmış olan tarımsal destekleme politikaları hakkında bilgi verilecek, tarımsal destekler ve tarımsal destekleme politika araçları açıklanarak tarım sektörü ve tarımsal politikalar arasındaki ilişki üzerinde durulacaktır. Çalışmanın ikinci bölümde, kentleşme kavramı üzerinde durulacak ve geçmişten günümüze kadar geçen sürede kentlerde meydana gelmiş gelişmeler açıklanacak ve kırsal alanlardan kentlere yapılan göç dalgaları ile kentlerin dokusunda meydana gelen değişimler üzerinde durulacaktır. Çalışmanın üçüncü bölümünde, tarımsal destekleme politikalarıyla kentleşme olgusu arasındaki ilişki, gelişmekte olan ülkeler arasında yer alan Türkiye için 1986-2016 yılları arasındaki veriler kullanılarak konu araştırılacaktır. Daha sonra ise ampirik çalışma ve sonuç bölümüyle çalışma tamamlanacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIMSAL EKONOMİ

Tarım ekonomisi, ekonomi bilimindeki temel ilkeleri kullanarak tarımdaki problemleri çözmeye çalışan bir bilim dalıdır. Bu şekilde değerlendirildiğinde tarım ekonomistleri hem tarla bitkilerini, hayvancılık ve tarım ürünleri gibi teknik konuları, hem de ekonomiyi planlamayı, yönetimini, finansmanını, pazarlamasını, tarım politikasını ve tarım hukukunu iyi bilmeleri gerekmektedir. Tarım ekonomisi tarım sektörünü geliştirerek ve çiftçilerin yaşam düzeyini iyileştirerek tüketicileri yüksek fiyat artışlarından koruyarak, tarım ürünlerinin ihracatını artırmak amacıyla hükümetlerin uyguladığı tarımsal destek ve programlarıyla ilgilenir. Tarımsal ekonomi, insanların temel faaliyetlerini oluşturmakla birlikte iktisadi kalkınmada öncü sektör olarak bilinir. Tarımsal ekonomi politikalarıyla ülkeler kendi kendine yetebilme kabiliyetlerini geliştirmiş ve dışa bağımlılığı azaltarak ihracatlarını artırmayı hedeflemişlerdir.

1.1. TARIM SEKTÖRÜNÜN TARİHİ GELİŞİMİ

Tarımın geçmişi neredeyse 10.000 yıl öncesine kadar olan sürece dayanmaktadır. İlk tarım örnekleri ile birlikte, zamanla birçok toplumun arasında etkileşimin bir sonucu olarak tüm dünyada yaygınlaşmıştır. Tarımla birlikte insanlar toplu yaşama geçmiş ve günümüzde var olan devletler oluşmuştur. Tarımda gübreleme, ekme-biçme gibi tarımsal yöntemler her ne kadar eski olsa da, şimdiye kadar geçen sürede bu teknikler büyük bir ivme kazanmıştır.

Genel olarak tarım “ bitkisel ve hayvansal ürünlerin; üretilmesi, kalite ve verimin yükseltilmesi, uygun koşullarda korunması, işlenip değerlendirilmesi ile pazarlanması” olarak tanımlanır (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>, Erişim Tarihi: 05.02.2019). Tarım sektörü ülke ekonomisini oluşturan sektörlerin başında gelir. Özellikle tarım denildiğinde ilk olarak akla gelen bitkisel tarımdır. Aslında tarım daha kapsamlı bir kavram olarak ifade edilmelidir. Tarım, bitkisel üretimle beraber ormancılık, hayvancılık ve su ürünlerini de kapsamaktadır (Olalı ve Duymaz, 1987:3).

Ekonomik, kültürel, doğal kaynakları ve üretim faktörlerini (emek, sermaye, teknoloji, girişimci) rasyonel bir şekilde kullanarak bitkisel ve hayvansal üretim yapmak

ya da bu ürünleri işleyerek kazanç sağlamaya olanak veren tarım, sektör olarak çeşitli faaliyet kollarından oluşmaktadır. Aşağıda belirtilen her bir alt sektör tarım sektörünü oluşturmaktadır. Tarım sektörünü oluşturan 6 temel faaliyet koluna ek olarak tarımsal mamulleri depolama, işleme, tasnif etme, değerlendirme ve ambalajlama gibi faaliyetlerde tarım sektörün içinde yer almaktadır. Faaliyet kolları; su kaynakları, toprak, bitkisel üretim, hayvancılık, ormancılık ve su ürünleridir (Zincirlioğlu, 977:99).

Tarım sektörü, cumhuriyetten günümüze kadar geçen sürede ülkenin sosyal ve ekonomik gelişiminde, ekonominin kalkınmasında çok önemli sorumluluklar almış ve almaya devam etmektedir. Tarım nüfusun beslenmesi, gelire ve istihdama katkısı, sanayiye hammadde sağlaması, ekonomiye kaynak aktarması, ihracat gelirlerini artırması, ekolojik dengeye olan katkısı nedeniyle neredeyse dünyanın her yerinde öncü ve stratejik bir sektör niteliğindedir (Silsüpür, 2011).

İnsanoğlu var olduğundan beri tarım sektörünü çeşitli evrelerden geçirerek, üretim ve toprak mülkiyeti alanında geçirdiği çeşitli değişimlerle günümüze kadar getirmiştir. Toplayıcılıkla ve avcılıkla başlayan tarımsal alanda yapılan faaliyetlerin yerini şimdi bilgi ve teknolojinin kullanıldığı uzman ve planlı tarımsal faaliyetler almıştır. İnsanlar topraktan ve hayvandan şimdiye kadar çeşitli zamanlarda ve dönemlerde yararlanmıştır. Bu dönemler; av, toplayıcılık, balıkçılık, ziraatçılık, geçimlik tarım, uzmanlaşmış tarım ve modern tarım olarak çeşitli bölümlere ayrılarak incelenebilir (Direk, 2010: 18).

Dünyadaki, tarımsal faaliyetler, çevrelerde ve toplumlarda sosyal ve ekonomik maliyetler oluşturabilmektedir (Munn ve Heinke, 1989). Tarımsal faaliyetler ele alındığında, yağmur, güneş ışığı, toprak ve hava gibi doğal girdileri kullanan üretim faktörleri, üretim süreciyle beklenen çıktılara ve üretim dışı çıktılara dönüşebilmektedir (Çetin ve Rehber, 1999).

1.2. TARIMIN EKONOMİK GELİŞMEYE KATKISI

Tarım sektörü çoğunlukla ekonominin ayrılmaz bir parçasıdır. Tarımın ekonomi içerisinde yaratmış olduğu katma değer, tarım sektörünün ülke içerisindeki yerini gösterir. Tarım sektörünün yaratmış olduğu katma değerler; tarımsal çıktı, hasıla, istihdam, dış ticaret ve birçok sektöre girdi temini gibi başlıklardan oluşmaktadır.

Tarım sektörü, ülkede var olan nüfusun zorunlu olan gıda maddeleri ihtiyacını karşılaması, sanayi sektörüne hammadde sağlaması, sanayide üretilen ürünlere talep oluşturması, milli gelir ve ihracattaki katkıları ile büyük önem arz etmektedir. Ayrıca tarımsal faaliyetler kırdan kente göçü sınırlandırarak toplumsal huzurun korunması için önemli bir rol oynamaktadırlar (TOBB,2013: 81).

Gelişme evresindeki ülkeler, geleneksel ekonomiden modern ekonomiye ulaşmak için büyük uğraşlar verirler. Çoğunlukla bu yapıya ulaşmanın en iyi yolu sanayileşmeden geçer. Fakat tarım sektörü ve sanayileşme arasında sıkı bir ilişki vardır. Diğer bir değişle ekonomiyi kalkındırma sürecinde bu iki sektör arasında sıkı bir ilişkiden söz etmek mümkündür. Bunun bilincinde olan gelişmiş ülkeler önce tarım sektörüne ağırlık vererek tarım sektörünü geliştirmiş, daha sonra tarım sektöründe elde ettikleri kaynakla sanayi sürecini hızlandırmışlardır. Özellikle gelişmiş ülkeler; İngiltere Fransa, Almanya, Japonya gibi ülkeler sanayiye kaynak aktarmakta tarım sektöründen faydalanmışlardır (Tuna, 1993: 42).

Tarım sektöründe hasıla, tarımsal faaliyetler sonucunda üretilen mamül değerlerinin toplam parasal değeri olarak ifade edilebilir. Tarım sektörünün kalkınma üzerindeki etkisi ise Türkiye istatistik kurumu (TÜİK) tarafından üretim yöntemiyle hesaplanan tarımsal gayri safi yurt içi hâsıla (GSYİH) tarafından belirlenmekte ve tarımsal GSYİH'nin ekonomi içindeki payı, bu katkının büyüklüğünü göstermektedir (Ege, 2011: 1).

Türkiye'nin tarım sektöründeki nüfus artışı ülke nüfus ortalamasının üstündedir. Bu yüzden, miras yoluyla toprak parsellere bölünmektedir. Parçalara ayrılmış toprakta üretim yapmak, üretim maliyetini yükseltmekte ve topraktan alınan verimi azaltmaktadır. Bu günün dünyasında tarım ve hayvancılığa bakıldığında, modernleşme ve gelişme sürecindedir. Modern ve gelişmiş bir tarım sektörü oluşturmak için toprakların toplulaştırılması ve ileri teknolojinin bu alanlarda kullanılması gerekmektedir. Tarım sektörü iklimsel ve dönemsel koşullara bağlı olduğundan desteklenmeli ve korunmalıdır (Arı, 2006: 63)

Tarımsal sektörün ekonomik kalkınma üzerindeki etkilerine baktığımızda, gözden kaçırmamız gereken bir diğer göstergede de tarımsal ürünlerin ihracatı sonucu elde edilen döviz gelirlerinin yatırım ve ara malların ithalatının finansmanında kullanılan payıdır.

1.2.1. Ürün Katkısı

İktisadi olarak hasıla, bir üretim etkinliği sonunda yaratılan mal veya mamullerin fiziki değerlerinin toplam parasal değeri olarak ifade edilir (<http://tdkterim.gov.tr/bts/>, Erişim Tarihi: 24.02.2019). GSYİH ise bir ülke sınırları içerisinde ve belli bir zamanda, üretilen tüm nihai mal ve hizmetlerin parasal değeri olarak tanımlanır.

Tarım sektörü, insanoğlunun ilk çağlardan günümüze kadar gelmesi ve bundan sonrada yaşamını sürdürmesi için zorunlu olan bir sektördür. Tarım sektörü insanlara sağladığı yaşamsal faydalardan dolayı, tarım sektörünün ekonomik gelişmeye en önemli katkısının tarımsal ürün katkısı olduğunu söyleyebiliriz (Boz, 2004:139). Tarım sektörü gelişme evresindeki ülke ekonomilerinde önemli bir role sahiptir. Ülkelerin kendi kendine yetmesinin başında tarım sektörü gelir. Sanayi sektörü ekonomideki gelişmelerde önemli görevler olsa da, ekonomik başarının artırılması için tarım sektöründe verimlilik düzeyinin artırılması önemlidir (Orhan, 1999: 25).

Diğer tüm canlılarda olduğu gibi insanlarda da en kuvvetli dürtü açlık dürtüsüdür. Açlık hissinin karşılanması hayatta kalma mücadelesiyle doğrudan ilgili olduğu için, bir toplumun öncelikli sorunu nüfusun beslenmesi sorunudur. Yaşam için beslenmenin zorunlu olması, beslenmeyi olanaklı kılan tarım sektörünün stratejik bir konuma koymakta, bu nedenle tarım sektörüne gereğinden daha fazla şekilde kaynak aktarılarak desteklenmelidir (Acar, 2006: 23).

İnsanoğlu için zorunlu olan, gıda üretiminde kullanılan arazi miktarını artırma olanağı yoktur. Dünyadaki ormanların ve meraların tamamıyla tarıma açılması veya sulak alanların ve bataklıkların kurutulması tarıma açılması neredeyse imkânsızdır. Artık tarım arazisini genişletmenin sınırına geldiğimizi söyleyebiliriz. Bu nedenle mevcut tarım arazilerinin varlığıyla insanları besleyebilme olanağı olsa bile sürekli artan nüfusu beslemek için tarımda verimliliği ve desteklemeleri artırmalıyız (Doğan, 2007: 368).

Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler tarımsal ürünlerde kendi kendilerine yetebilmeyi arzulamaktadırlar. Ülkelerin tarımsal desteklerinin gerekçeleri ise, tarımsal üretimde kendi kendine yeterlilik ve olağanüstü durumlarla karşılaşıldığında gıda güvenliği sağlanarak kendilerini garantiye almak istemeleridir (Acar,2006: 23). Nerdeyse tüm ülkeler olağanüstü durumlarda tarımsal açıdan dışarıya

bağımlı olmamayı istemektedirler. Bu nedenle beklenmedik bir olağandışı durumla karşılaşan ülkeler, gıda stoklarını hazır tutmayı arzu ederler.

Tarım sadece tarımsal faaliyetle uğraşan emeğin değil, tarım sektörü dışında çalışan emeğinde beslenmesini gerektiren gıdayı temin eder. Tarım ve tarım dışı sektörlerde beslenme zorunludur. Rostow kalkınmanın aşamaları teorisinde gösterdiği, kalkış (take-off) aşamasını tarım sektörü gerçekleştirmektedir (Rostow, 1980: 25). İngiltere'nin ilk sanayi ülkesi olmasının nedenlerinden biri, serfliğin¹ kaldırılması ve çitleme hareketleri üzerine yükselen tarımsal devrimdir. Tarımda yaşanan gelişmeler tarımsal verimliliğin artışı, emek ve gıda fazlası olan endüstriyel genişlemeyi besler (Thirlwall, 2003: 191).

Tarımın iktisadi gelişmeye ürün katkısına yönelik olarak böyle bir genelleme yapılabilir. Bir ülkede tarımın milli gelir içindeki payı ne kadar yüksekse ve tarım sektörünün gelişme hızı ne kadar yüksekse, tarımın o ülkenin ekonomik gelişmesine ürün katkısı o kadar fazla; bu değişkenler ne kadar küçükse o kadar az olacaktır.

1.2.2. Tarımın Milli Gelire Katkısı

Gelişme sürecindeki ülkelerde olduğu gibi tarım sektörü, Türkiye'de de başlangıçta hakim sektör olmuştur. Cumhuriyetin ilk yıllarına ait elde edilen tarımsal veriler 1927 senesine aittir. 1927 de ziraat sayımı yapılarak ilk sayısal veriler elde edilmiştir. O yıllarda Türkiye'nin nüfusu 13,4 milyonu ve nüfusun dörtte üçü köylerde yaşamaktaydı. Cumhuriyet yıllarında gayri safi milli hasıla (GSMH) içinde tarım sektörünün %42,8'lik bir payı vardı. Bu verilere bakıldığında cumhuriyetin ilk yıllarında ekonominin tarıma dayalı olduğunun sonucuna varılmaktadır (Dinler, 2000: 20).

Tarımın GSMH içindeki payına baktığımızda 1920'li yıllardan 1960'lı yılların sonuna kadar GSMH içinde en yüksek payla öncü sektör olmuştur (Yalçinkaya& Yalçinkaya ve Çılbant, 2006: 98). Tarım sektörü ülke ekonomilerinde önemli bir paya sahip ve ülkelerin GSMH' arında önemli bir yeri vardır. Ancak iktisadi kalkınmayla beraber, sanayi ve hizmet sektörün payı artmış, tarımın payı azalmaya başlamıştır.

---

¹ Serflik: Sadece toprağa bağlı ve toprağın sahibine bağlı çalışan ve bu çalışma sayesinde kalacak yer, yiyecek yemek sahibi olmuş kişilerdir.

Kalkınmada sanayi önemli görevler üstlenmiş olsa da, tarım sektöründeki verimliliğin artırılması önem arz etmektedir (Doğan, 2007: 366).

Tablo 1.1 1927-2017 Yıllarında GSYİH İçinde Sanayi Tarım Ve Hizmetler(%)

Yıllar	Tarım	Sanayi	Hizmet
1927	67	10	23
1938	48	16	36
1945	53	14	33
1950	52	16	32
1958	44	22	34
1961	42	23	35
2000	10.1	24.1	58.7
2010	9.0	21.0	61.8
2015	6.9	22.4	60.5
2017	6.1	23.2	60.2

Kaynak: TÜİK

1960 planlı dönem sonrasında Türkiye’de tarım sektörünün GSMH’den aldığı pay azalmaya başlamış, sanayi ve hizmet sektörünün payı ise artmaya başlamıştır. Benzer şekilde 1960’dan sonraki dönemde de tarım sektörünün büyüme hızı GSMH büyüme oranının altında kalmıştır (Yavuz, 2005: 47).

Teorik olarak her ne kadar, tarım sektörünün istihdam içindeki payı ile ekonomik gelişme arasındaki ilişkinin ters olduğu kabul edilse de Türkiye’nin sahip olduğu tarımsal imkanlar bir avantajdır. Kalkınma ve ekonomik gelişme tarımın GSMH içindeki payının azalması olarak algılanmamalıdır. Çünkü tarımın istihdamdaki payını azalması ülkenin geleceğini tehlikeye atacaktır (Türktaş, 2006). Yıllara göre tarımın GSMH içindeki payı düşse de, gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında Türkiye’de tarım sektörünün ekonomik gelişme içindeki yeri büyüktür. 2003 yılından sonra Türkiye’de tarım sektörünün GSMH içindeki payı %11,7 olurken, AB ülkelerinde %2 seviyesindedir (Doğan, 2007: 375).

Tablo 1.2. Tarımsal GSYİH Değerleri (Milyon TL)

YILLAR	GSYİH	TARIM SEKTÖRÜNÜN GSYİH İÇİNDEKİ PAYI (%)
2000	17 205 761	10,1
2001	21 729 848	8,9
2002	36 901 720	10,3
2003	46 249 933	9,9
2004	54 365 145	9,4
2005	62 349 598	9,3
2006	64 415 593	8,2
2007	66 197 107	7,5
2008	74 451 345	7,5
2009	81 234 274	8,1
2010	104 703 635	9,0
2011	114 838 169	8,2
2012	121 692 893	7,8
2013	121 709 079	6,7
2014	134 724 745	6,6
2015	161 447 917	6,9
2016	161 304 618	6,2
2017	189 000 175	6,1

Kaynak: TÜİK, Ulusal Veriler.

Tablo 1.2 incelediğinde Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün GSYİH içerisindeki payının cumhuriyetin ilk yıllarından sonra giderek azaldığını ve Türkiye ekonomisinin eskisi kadar tarıma bağlı olmadığını görülmektedir.

Türkiye, cumhuriyet sonrası dönemde genellikle ekonomik gelişmede sanayiye ağırlık verse de, tarım sektörü ekonomideki yerini birçok bakımdan korumayı sürdürmüştür. Ülkedeki iktisadi kalkınmaya tarım sektörünün ve diğer sektörlerin katkıları farklı dönemlerde farklı bir şekilde olmuştur. 1923-1924 yıllarında tarım

sektörünün GSMH içindeki payı %43 (cari fiyatlarla) iken, bu oran 1925-1929 yıllarında ortalama %44 olmuştur. 1930'lu yılların başında devletçi politikalarla sanayiye ye daha fazla ağırlık verilmesi tarım sektörünün GSMH içindeki payını azaltmış ve tarım sektörünün GSMH içindeki payı %40'a düşmüştür (Karluk, 1999: 178-179). Tarım sektörünün GSYİH'deki payı, (1963-1967) Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde %35, (1968-1972) İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde %30 ve (1973-1977) Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde ise %24'e düşmüştür (Şahinöz, 2000b: 91).

Tablo 1.3. Türkiye Ve AB Ülkelerinde Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı

Ülkeler	Tarım Sektörünün GSYİH İçinde Payı	Tarım Sektöründe Çalışanların Oranı
	2017 (%)	
Belçika	0.7	1.2
Almanya	0.8	1.3
Avusturya	1.2	3.9
Fransa	1.5	2.6
Bulgaristan	4.1	7
İsveç	1.1	1.8
İngiltere	0.6	1.2
Türkiye	6.1	19.4
İspanya	2.7	4.4
Romanya	4.4	22.8
Lüksemburg	0.3	1.4
Polonya	2.8	10.2
Hollanda	1.9	2.3
Portekiz	2	6.4
İtalya	1.9	3.8

Kaynak: TÜİK

Tablo 1.3 de görüldüğü gibi Türkiye'de tarım sektörünün GSYİH içinde ki payı AB ülkelerinden daha fazladır. İstihdamdaki payı da Romanya dışındaki diğer Avrupa

birliği (AB) ülkelerinden daha fazladır. Bu durum Türkiye’de tarım sektörünün ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

1960-1980 yılları arasında Türkiye’de uygulanan ithal ikame uygulamalarıyla tarım politikalarının temel amacı, tarım sektöründe üretim ve verimlilik olmuştur (Kazgan, 2003: 377). Türkiye’deki tarım sektörüne bakıldığında, korumacı politikalarla ikinci dünya savaşı yılları hariç tutulursa sürekli bir büyüme ve gelişme göstermiştir. 1980’li yıllardan sonra ise ekonomideki liberal yaklaşımlarla devlet müdahalesini azalmasıyla tarım sektöründe ikinci gerileme süreci başlamıştır. Sanayi ve hizmet sektörü ön planda tutularak tarım sektörü ikinci plana atılmıştır.

1.2.3 Pazar Katkısı

İktisadi kalkınmanın ilk aşamalarında tarım sektörünün ürettiği sınai ürünler satılarak diğer sektörler kaynak oluşturulur. Sanayi sektörünün büyüyüp gelişebilmesi için sektör içerisinde üretilen ürünlerin satılması gerekmektedir. Bu süreçte tarımsal büyüme ile endüstriyel büyüme birbirini tamamlar. Gelişmiş ülke ekonomilerin tarihine bakıldığında hızlı endüstriyel büyümenin ön koşulu tarım sektörünün hızlı büyümesinden geçmektir (Doğan, 2007: 369). Pazar katkısından kastedilen sınai ürünlere yönelik otonom talebin en önemli kaynağının tarım sektöründeki talebin olmasıdır (Thirlwall, 2003:193).

Tarım sektörü hem kendi ürünlerine hem de diğer sektörlerdeki ürünlere talep oluşturarak ekonomik gelişmeye katkı sağlar. Tarım sektöründe üretilen malların zorunlu tüketim malı olmasından dolayı bu ürünlere yönelik talep hem kırsal, hem de kentsel nüfusun artışına paralel olarak artacaktır. Artan taleple beraber üretim miktarı ve ürün kalitesi de artar. Aynı zamanda tarım sektörünün üretimde kullandığı girdilerin çoğu sanayi sektöründe üretilmektedir. Tarım sektöründe kullanılan biçer-döver, traktör ve ekipmanları, hasat makinaları, kimyasal gübreler ve tarımsal ilaçlar gibi girdilerin çoğu sanayi sektöründe üretilmektedir. Özellikle iktisadi kalkınmanın ilk aşamalarında ülke içinde üretilen ürünlerin ihracat olanakları sınırlı olduğundan, bu ürünler için tek tüketici kitle iç nüfustur (Boz, 2004: 141).

Tarım sektöründeki ürünlerin fiyatlarının düşük tutulması, sanayi sektörünün arzı açısından bakıldığında olumlu bir politika olabilir. Çünkü tarım sektöründeki düşük

tarımsal fiyatlar sanayi sektörünün ham maddeyi ve gıda mallarını daha ucuza elde etmelerine imkân verdiğiinden karlılığın artmasına yol açar. Ancak düşük tarımsal fiyatlara talep cephesinden bakılırsa, sanayi sektörünün aleyhine olabilir. Çünkü düşük tarımsal fiyatlar tarım sektörünün satın alma gücünü düşürdüğünden, sanayi sektörüne yönelik talepte azalma görülecektir. Böyle bir durumda iki sektör arasında dengeli bir büyüme için denge ticaret haddine ihtiyaç vardır. Açıkçası her iki sektöründe birlikte büyümesini maksimize etmek için denge ticaret haddinin belirlenmesi gerekir (Thirlwall, 2003: 194). Gelişme yolunda olan ülkeler tarım sektöründe modernleşmeye gittikçe, kırsal yerlerde daha çok alt yapı yatırımları ve tarıma dayalı iç sahalar açmaktadırlar. Bu girişimler tarım sektörünün iktisadi gelişmeye pazar katkısının artmasına yol açmaktadır.

1.2.4. İhracata Katkısı

Gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırılmalı üstünlüğe sahip oldukları ürünler, genellikle doğal kaynaklar ve tarım ürünleridir. Eğer gelişmekte olan bir ülke petrol, bakır gibi zengin doğal kaynaklara sahip değilse, sınai üretim için gerekli olan sermaye mallarını ve ara malların ithalatını ancak tarım ürünlerinin ihracatıyla karşılayabilecektir (Gillis vd., 1987: 482). Gelişmekte olan bir ülke ekonomisi için tarım, sanayi sektörü ve yatırım malları ithalatı için gerekli döviz gelirlerinin en büyük kaynağını oluşturur. Fakat ülkemizde tarım sektörünün ekonomiye olan döviz katkısı diğer katkılar gibi azalma eğilimine girmiştir. Türkiye Ekonomisinde planlı dönemin ilk yıllarında ihracat gelirlerinin yaklaşık olarak %80'i tarım ürünleri ihracatından elde edilmekteydi. 1980'li yıllara kadar, tarım sektörünün ihracattaki payı çok fazla olmuştur (Yapar, 2005: 23).

Gelişmekte olan bir ülke tarım ürünleriyle döviz kazanmada bazı zorluklarla karşılaşılabilir. Yani birçok ülke benzer tarım ürünlerini ihraç ettiğiinden uluslararası fiyatlar düşecektir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin ihracattan kazanacakları döviz miktarını azaltır. Bu yüzden de ihraç edilen ürünlerin çeşitlendirilmesi ve işlenmesi bu tür olumsuzlukları ortadan kaldıracaktır(Parasız, 2005: 128). Benzer şekilde gelişmekte olan ülkelerin işlenmiş tarım ürünleri ihracatında 1981-1990 döneminde tarımsal ürün payı %27, 1991-200 de ise bu pay %25'e düşmüştür (Kaynak, 2005: 9).

1923-1963 yılları arasında ihracat kalemi içerisinde tarım ürünleri payında önemli bir değişim olmamıştır. 1923'te ihracat içerisinde tarım ürünlerinin payı %78,1, 1963'te ise %79,4 olmuştur. 1963-1992 planlı dönemde tarım ürünlerinin ihracat içindeki payı 1980 yılından sonra azalma eğilimine girmiştir. O yıllarda tarımın ihracat içindeki payı %57,4'e düşmüştür (Orhan, 1999: 33).

Tablo 1.4. Türkiye'nin Dış Ticaretinde Tarımın Sektörünün Payı (Milyon Dolar)

Yıllar	Toplam İhracat	Tarım ürünlerinin ihracatı
1965	463738	352
1970	588476	443
1975	1401075	793
1980	2910122	1672
1985	7958010	1719
1990	12959288	2347
1995	21637041	2307
2000	27774906	2659
2005	73476408	6797
2010	113883219	10025
2015	143838871	11881
2016	142529584	11208
2017	156992940	11024
2018	167933943	11598

Kaynak: TÜİK

24 Ocak 1980 kararlarıyla dış ticarete serbestleşmeye gidilmesi Türkiye ihracatında önemli değişimlere neden olmuştur. 1980'de Türkiye'de tarım sektörünün ihracattaki payı %57,4 iken, 1987 de %18, 1992'de %15 ve 1995'te %10'a düşmüştür. Tarım sektörünün ihracattaki payında bu kadar hızlı bir düşüş yaşamasının nedeni; 1980 sonrası dönemde sanayiye ağırlık verilmesi ve sanayi ürünlerinin ihracattaki payını artırma çabasıdır. 1980 yılında 2,9 milyar dolarlık toplam ihracatta; tarımsal ürünlerin ihracat miktarı 1,7 milyar dolar, 1987 yılında 10 milyar dolarlık toplam ihracatta; 1,9.

Milyar dolar ve 1997 yılında 26 milyar dolarlık toplam ihracatta; 2,9 milyar dolarlık payı vardır (Orhan, 1999: 35).

Ekonomide tarım sektörünün yeri değerlendirilirken, üzerinde durulması gereken bir göstergede tarımsal ürün ihracatından elde edilen döviz gelirlerinin yatırım mallarının ithalatını ne derece finanse ettiği. Elde edilen istatistiklere göre, tarım sektörünün bu yöndeki ağırlığının giderek azaldığını gösteriyor. 1985 yılında tarım ürünleri ihracatının yatırım malları ithalatını karşılama oranı %65'in üzerindeyken 1990'da %40 ve 1997'de %24 olarak hesaplanmıştır. Bu oranın düşmesi ekonomide yatırım malları talebinin tarımsal ürün ihracat gelirinden çok daha hızlı artmasıyla açıklanabilir (Şahin,2001: 247-248).

Türkiye'de 1980'den sonra başlatılan ekonomiyi yeniden yapılandırma çalışmaları, özelleştirme ve tarımdaki sınırlamaları azaltan yeniliklerle birlikte, şimdi dünya ekonomisinin önemli bir parçası olmuştur. Muhtemeldir ki ülkemiz AB üyeliği ve stratejik önem taşıyan konumuyla tarım sektöründeki ticaretimiz olumlu adımlarla yoluna devam etmeyi sürdürmektedir (T.C. Başbakanlık Türkiye Yatırım Destek ve Kalkınma Ajansı).

1.2.5. İstihdama Katkısı

Tarım sektörünün ekonomi içerisindeki yerini kavrayabilmek için bu sektörün istihdam yapısını incelemek gerekir. Bunu incelemenin nedeni, tarım sektörünün GSMH içindeki payı ortalama olarak %15'e düşerken, aktif nüfusun yarısının halen tarım sektöründe istihdam ediliyor olması ve ülkemiz açısından belirleyici özelliğini ortaya koymasındır (Fisunoğlu, 1998: 65-66).

Tablo 1.5. 1930-2017 Yıllarında Türkiye'de Toplam İstihdam İçinde Tarım Sektörünün Payı (Bin Kişi%)

Yıllar	1930	1960	2010	2015	2017
Toplam istihdam	6.372	11.945	21.858	26.621	28.189
Tarım Sektöründe istihdam	5.605	8.940	5.084	5.483	5.464

Toplam istihdamda tarımın payı(%)	88	75	23.3	20.6	19.4

Kaynak: TÜİK

Tablo 1.5’da görüldüğü gibi 1930-2017 yılları arasında toplam istihdam yıllar itibari ile artmıştır. Ancak 1930’lu yıllarda toplam istihdamın neredeyse tamamını karşılayan tarım sektörü, 2000’li yıllarda ise yaklaşık olarak 1/5 karşılayabilmiştir.

Türkiye’nin istihdam yapısını incelediğimizde tarım sektörünün her dönemde ekonomide önem arz ettiği görülmektedir. Nüfusun büyük bir bölümü kırsal kesimlerde yaşamakta ve tarım sektörü tarafından istihdam edilmektedir. Türkiye’nin istihdam yapısına genel olarak bakıldığında, cumhuriyetin kuruluşundan şimdiye kadar geçen sürede, tarım sektörünün istihdamı sağlamakta olduğu, geçen süreçte tarım sektörünün istihdamdaki payı azalsa da öneminin halen devam ettiği görülmektedir. 1927 yılında, Türkiye’deki nüfusun % 75,8’i kırsal alanlarda yaşarken, 1930’lu yıllardan sonra kırsal alanlarda yaşayan nüfus, tarım ve tarımın bağlı olduğu diğer sektörlerdeki gelişmeler sayesinde düşmüştür (Uzunoğlu vd, 2001: 22).

Ülkelerin gelişme sürecinin devam etmesiyle birlikte gelişmekte olan ülkelerde tarımsal nüfusun toplam nüfus içindeki payı giderek azalır. Bu durum Türkiye’de de görülmektedir. Türkiye’de 1927-1950 yıllarında, toplam nüfusun içinde kırsal nüfusta her hangi bir değişim olmamış, 1927’de nüfusun %75,8’i kırsal kesimde yaşarken bu oran 1950’de %75,0 olduğu görülmektedir. 1923-1950 yılları arasında Türkiye’de önemli bir sanayileşme hareketliliğinin olmadığı yıllarda topraktan kopma olmadığı görülmektedir. Fakat 1950’li yıllardan sonra hem tarımda makineleşme politikası hem de nüfus artışı sonucu toprakların yetersiz oluşu sonucu tarım sektöründen tarım dışı sektörlerle göç başlamıştır (Dinler, 2000: 104).

Tablo 1.6. 1927 ve 2017 Yıllarında Kırsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)

Yıllar	1927	1960	2000	2010	2017
Toplam Nüfus	13.648.27	27.754.82	63.240.121	72.326.914	80.745.020
Şehir Nüfusu	3.305.879	8.859.731	40.942.287	51.225.537	60.271.313

Kırsal Nüfus	10.342.391	18.895.089	22.297.834	21.101.377	20.473.707
Kırsal Nüfusun Toplam Nüfus İçindeki Oranı (%)	76	68	35	29	25

Kaynak: TÜİK

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi 1927-2017 yılları arasında 1960'lı yıllara kadar toplam nüfusun daha çok kırsal alanlarda yaşadığı ve tarım sektörü tarafından istihdam edildikleri gösterilmektedir. Ancak 1960'lı yıllardan sonra kırsal kesimlerden kentlere göçler başlamış ve 2000'li yıllardan sonra kentsel nüfus artışı daha da hızlanmıştır.

1950'li yıllarda Türkiye'de kentleşmenin hız kazanması kendiliğinden oluşan bir süreç değildir. Tarım sektörü, ithal teknolojik ürünlerle tanışmış ve makineleşmeyle birlikte kırsal nüfusu göçe zorlayacak yapısal dönüşümlerinde kapısını açmıştır. Kentleşmenin itici nedenlerinde biri olan ulaşım ağı, dış destekli kara yolları politikalarıyla kırsal kente taşıya bilecek alt yapı sorunlarını çözülmüştür. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında gelişmemiş bir tarım ülkesi olan, nüfusunun büyük bir bölümünün kırsalda yaşadığı Türkiye'nin bu yapısı daha sonraki yıllarda hızlı bir şekilde değişmeye başlamıştır. Tarım sektöründe Kapitalistleşme ve modernleşme çabaları kentleşmeye neden olurken, 6. Beş Yıllık Kalkınma Planı'ndan sonra GSMH içinde tarım sektörünün payını azaltma hedeflenmiştir. 1980 sonrası dönemde uygulanan tarımsal politika ve desteklerin azaltılması kentleşme olgusunun nedenlerindedir. Kepenek ve Yentürk'e göre; "ekonomik gelişme sürecinde tarım kesiminin işgücü fazlası yaratması ve bu fazlanın ise kentlere kayması kaçınılmazdır" (Kepenek ve Yentürk, 2000: 331).

Tablo 1.7. İstihdamın Sektörel Bazda Dağılımı (15-Yaş)

Yıllar	Sanayi	Hizmet	Tarım
	%		
1985	20,1	35,1	45,1
1990	20,6	32,3	46,8

1995	22,2	34,4	43,5
2000	24,6	40,8	34,6
2001	24,4	43,0	32,7
2002	24,0	43,4	33,0
2003	17,4	45,2	37,3
2004	23,1	43,1	33,9
2005	24,6	45,9	30,0
2006	25,3	47,2	27,2
2012	26,1	49,3	24,5
2013	26,5	50,1	23,7
2014	28,0	50,9	21,5
2015	27,1	52,1	20,7
2016	26,7	53,8	19,6
2017	26,6	54,2	19,5

Kaynak: World Development Indicators. Âdem Doğan, “Ekonomik Gelişme Sürecine Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği”, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 2007, s.382.

*Veriler TUİK’ten alınarak güncellenmiştir.

Türkiye’de yıllar itibariyle kırsal nüfus gün geçtikçe azalmakta ve mutlak değer olarak azalma 1980’li yıllardan sonra gerçekleşmeye başlamıştır. Bu yıllardan sonra tarım sektörünün toplam istihdamdaki payı ve tarım sektörünün istihdam ettiği kişi sayı azalmaktadır. Yukarıdaki tabloda da görüldüğü gibi yılar itibari ile tarım sektörünün istihdam içindeki payı düşerken sanayi ve hizmet sektörünün istihdamdaki payı uygulamaya konulan politikalarla arttırılmıştır.

Köy nüfusunun dağılımı tarımsal istihdam verileriyle büyük oranda örtüşmektedir. Buradaki dağılım, istihdam verilerine göre tarihsel olarak önce yavaş, daha sonra kırsal nüfusta hızlı bir gerilemeye işaret etmektedir. 1935’te köy nüfusunun %76,47 olduğu ve ancak 1950’li yıllarda %74,96’ya gerilediğine bakılırsa, 1950’den önceki yıllarda kentleşmenin oldukça durgun olduğu anlaşılacaktır. Fakat daha sonraki yıllarda 1990 yılının ortasından sonraki yıllarda köy nüfusunu toplam nüfus içerisindeki payı %35’e gerilemiştir. 1996 DİE verilerine göre kırsal alanda yaşayan nüfusun %76,8’i tarım sektöründe istihdam edilmektedir. Buna karşın kentlerde yaşayan nüfusun

sadece %5,2'si tarım sektöründe çalışmaktadır. Bu oranlara bakıldığında kırsal alanlarda yaşayan nüfusun belli bir oranının tarım dışı sektörlerde çalıştığı sonucuna varılabilir (Oyan, 2004: 49).

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım sektörü önemli görevler üstlenmiş olsa da Türkiye ekonomisinde tarım sektörünün payı git gide azalmış, yerini sanayi sektörü ve hizmet sektörüne bırakmıştır. Fakat Türkiye ekonomisi, tarım sektöründeki bu düşüşe rağmen şimdi ekonomimizde tarım sektörünün payı, diğer gelişmekte olan ülkelerle karşılaştırıldığında bile halen daha yüksek seviyelerdedir.

1.3 TARIMSAL YAPI

Tarım sektöründeki yapısal göstergeler, bir ülkenin ekonomik durumunu yansıtır ve bu göstergeler özellikle Avrupa birliğine uyum sürecinde önemli veriler olarak kabul edilirler. Ayrıca yapısal göstergeler, Türkiye'deki tarım sektörünün AB ülkeleriyle karşılaştırıldığında ülkeler arasında hangi tür farklılıklar olduğunu, Türkiye tarımının hangi faaliyet kollarında AB ülkeleriyle rekabet edebildiğini ve ekonomide hangi problemler olduğunu ortaya koyar.

1.3.1 Tarımsal Arazilerin Durumu

Tarım sektörünün Türkiye coğrafyasında önemli bir yeri vardır. Türkiye toplam 783.560 km² olan yüzölçümünün birçok yeri tarım yapmaya elverişli durumdadır. Türkiye'de dört mevsimin yaşanması ve iklim şartlarının tarıma elverişli olması ürün çeşitliliğini mümkün hale getirmiştir. Cumhuriyetin kuruluş yıllarından günümüze kadar geçen sürede, tarım arazilerinin tam kapasiteyle kullanılmadığı görülmektedir. Kıyı kesimlerinde tarıma elverişli bölgeler, sanayi, hizmet ve yerleşim yerlerine açılmış, tarıma elverişsiz bölgeler; mera ve çorak araziler ise tarım sektörüne açılmıştır. Benzer şekilde ormanlık alanların koruma altına alınması gerekirken bu araziler de tarıma açılmış durumdadır (Bayar, 2004: 54).

Tablo 1.8. Türkiye Tarım Alanları (Bin Hektar)

Yıl	Tarla Alanı			Sebzeler	Meyve ve Sebze	Toplam İşlenen Alan
	Ekilen	Nadas	Toplam			
1970	15.591	8.705	24.296	447	2.595	27.338
1975	16.241	8.177	24.418	490	2.754	27.662
1980	16.372	8.188	24.560	596	3.019	28.175
1985	17.908	6.025	23.933	662	2.935	27.530
1990	18.868	5.324	24.192	635	3.029	27.856
1995	18.464	5.124	23.588	785	2.461	26.834
2000	18.207	4.826	23.033	793	2.553	26.379
2001	18.087	4.914	23.001	799	2.550	26.350
2002	18.123	5.040	23.163	831	2.585	26.579
2003	17.563	4.991	22.554	818	2.656	26.028
2004	18.110	4.956	23.066	805	2.722	26.593
2005	18.148	4.876	23.024	806	2.776	26.606
2006	17.440	4.691	22.131	853	2.895	25.879
2007	16.945	4.219	21.164	815	2.909	24.888
2010	16,333	4,249	20,582	802	3,011	24,395
2015	15,723	4,114	19,837	808	3,284	23,929
2016	15,575	3,998	19,573	804	3,329	23,706
2017	15,536	3,697	19,233	798	3,348	23,379
2018	15,436	3,513	18,949	784	3,462	23,195

Kaynak: TÜİK.

Türkiye’de yıllara göre işlenen tarım alanları artarken tarımda yaşanan mekanizasyon ve tarımsal ilaçların kullanımındaki artışlardan dolayı nadasa bırakılan tarım arazilerde yıllara göre azalmalar meydana gelmişler.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasındaki dönemde yapılan traktör alımı ve uygulanan politikalarla, 1960 yılının ortalarında neredeyse ekilebilecek tüm topraklarını tarıma açmış bir ülkedir. Bu nedenle, 50 yıla aşkın bir süredir Türkiye'nin ekilen alanları, iç ticaret hadleri ve destekleme politikalarıyla sürekli olarak değişmektedir (Günaydın, 2009: 193).

Tablo 1.9. Belirli Yıllarda Arazilerin Kullanım Şekli

YILLAR	1980	1991	2001
Tarıma Elverişsiz Arazi	17.750	11.345	9.210
Tarla	12.500	14.600	14.578
İşlenen arazi	14.740	17.449	17.670
Sebzelik ve Çiçek Bahçeleri	410	598	550
Meyve Ve diğer uzun ömürlü bitkiler	1.846	2.338	2.435
Toplam Arazi Sayısı	80.127	66.221	64.567
İşlenmeyen arazi	63.567	48.772	46.987
Nadas	5.010	3.667	3.597
Tarıma El Verişeli olup kullanılmayan arazi	4.997	2.163	1.897
Koruluk Ve orman Arazisi	23.484	19.236	18.159
Daimi Çayır Ve otlak arazisi	23.489	19.237	18.154

Kaynak: DİE, Pınar Topçu, Tarım Arazilerinin Korunması ve Etkin Kullanılmasına Yönelik Politikalar, Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı, 2012, s.12.

Türkiye'de toplam arazinin tam olarak %24'ü 1.+ 2.+ 3. Sınıf topraklardan oluşuyor. Bu arazilerin içinde tarıma elverişli topraklarının payı tam olarak %90'dır. Türkiye'nin 77.9 milyon hektar olan toprak arazisinin neredeyse 26.3 milyon hektarı tarım arazisidir (Miran, 2005: 11). Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi ülkemizde geçen her yıl ile birlikte tarım alanları genişlerken, orman ve otlak alanlarla beraber nadasa bırakılan arazi miktarı sürekli azalmış ve çiftçilerin tarımsal üretim yapmaları için teşvikler verilmiştir.

2000-2003 yılları arasında Türkiye'nin tarımsal arazi yapısında ufak değişimler gerçekleşse de, özellikle 2006'dan sonra ekilen ve nadasa bırakılan arazi miktarında azalma olduğu görülmektedir. Türkiye'nin 2010 yılında toplam arazisi 24.394 bin hektardır (uzun ömürlü bitkiler dahil). Bu arazilerin 16,333 bin hektarı ekilen, 4,249 bin hektarı nadasa bırakılan, 802 bin hektarı sebze yetiştirilen ve 3,010 hektarında da meyve, zeytin ağaçları ve bağcılık için ayrılan arazilerden oluşmaktadır (Topçu, 2012: 12).

Tarım sektöründe ekim alanlarındaki değişim, genellikle köylü insanların refahıyla ilgilidir. Yani üreticinin tarımsal üretimden elde ettiği gelir ve refah payının arttığı dönemlerde, işgücü ve mekanizasyon açısından elverişli olan tarım arazilerinde köylüler, ekilen alandan daha fazla pay alabilmek için daha fazla gayret ederler. Hatta bu dönemde diğer sektörlerde çalışanlar tarafından tarıma girişler söz konusudur. Tersine durumlarda ise Chayanoy'cu anlamda, köylü gelirini sabit tutmak için daha fazla emek ve çaba harcar. Köylünün kendi emeğini işgal etmesi sonucu ise piyasa fiyatları maliyetin altına düşerek sonuçlanır (Günaydın, 2009: 193).

1.3.2. Tarımsal Girdi Kaynakları

Tarım sektöründe tarımsal faaliyetleri yürütmek için bazı kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu kaynaklar; sulama suyu, tohum, gübre, tarımsal ilaç, kredi ve tarımsal alet ve makineler olarak sınıflandırılabilir. Tarım arazilerini ekip-biçmek için bu girdiler kullanılarak üretim yapılmaya çalışılmaktadır.

1.3.2.1 Sulama Suyu

Türkiye'nin yüzölçümü yaklaşık olarak 1/3'üne karşılık gelen 28,05 milyon hektarlık alanı ekilebilir arazilerden oluşmakta ve bunun da 25,85 milyon hektarlık alanı sulanabilir tarım arazisinden meydana gelmektedir. Fakat yapılan araştırmalar sonucunda bugünkü şartlarda ekonomik olarak sulanabilir arazi miktarı 8,5 milyon hektarlık alan olarak belirlenmiştir. Türkiye topraklarının ekonomik olarak sulanabilir potansiyel alanı ve sulana bilir arazilerin kuruluşlara göre dağılımı tablo 1.10'da gösterildiği gibidir (Miran, 2005: 39).

Türkiye’de yeni tarım arazileri sulamaya açılırken, çok büyük yatırımlarla sulama projeleri hayata geçirilmiştir. Sulamaya açılmış arazilerin büyük bir bölümü de tuzluluk ve sodyumluluk problemleri yaşanmaktadır. Bu nedenle de toprak hatalı sulama sebebiyle bozulmaktadır. Bilinçli olarak toprağın sulanmaması toprağı tuzlulaştırmış tabanda var olan suyu kirletmiştir. Benzer şekilde yanlış gübreleme ve ilaçlama toprağın yapısını bozmuş ve yer altı sularını kirletmiştir (Çakmak ve Aküzüm, 2006: 351).

Tablo 1.10. Sulanabilir Alanların Kurumlara Göre Dağıtımı.

Potansiyel			Sulamaya açılan alan		
			Kurum adı	Milyon hektar	%
Su kaynakları	Milyon hektar	%	DSİ	3,32	59,4
Yerüstü	7.91	93	KHGM	1,29	23
Yer altı	0.60	7	Halk Sulamaları	1.00	17,8
Toplam	8.51	100	Toplam	5,61	100

Kaynak: DSİ, 2011.

Türkiye’de var olan su miktarının kurumlara göre dağılımı yukarıdaki tabloda verilmiştir. Tablo 1.10’da görüldüğü gibi en çok yer üstü suyu kullanılmakta ve kurumlarda da en fazla suyu kullanan DSİ’dir.

Türkiye’de tarım arazilerini ihtiyaç duyduğu su kaynakları; yeraltı suları, akarsular ve barajlardır. Ege ve Akdeniz bölgelerinde yeraltı su kullanımı sırasıyla %38,74, %26,63 akarsu kullanımları ise %29,28, %37,97’dir. Güneydoğu bölgesinde ise bu oran, akarsular için %36,68, kaynak suları için ise %32,97’dir. Türkiye’nin orta ve güney bölgelerinde sulama suyu daha çok açılmış kuyular aracılığıyla yoğun olarak kullanılmaktadır (Miran, 2005: 39).

Tablo 1.11. DSİ tarafından sulamaya açılan alanlar

Bölgeler	Sulanan alan (Ha)	%
Güneydoğu	189338	8.2

Karadeniz	153472	6.5
Orta Anadolu	547414	23.4
Doğu Anadolu	308346	13.1
Akdeniz	540912	23.1
Marmara	199195	8.5
Ege	401501	17.2

Kaynak: DPT, 2001.

DSİ tarafından sulamaya açılan alanlar en çok Orta Anadolu bölgesinde bulunmaktadır. Bu bölgede doğal akarsuların ve yer altı sularının yetersiz olması doğal akarsuların oluşmasına engel olmuş ve DSİ tarafından yapay kanallarının, kuyuların açılmasına neden olmuştur.

Türkiye de iklim koşulları farklı olduğundan, kurak ve yarı kurak iklim koşulları, bölgelerde değişken, yersiz ve düzensiz yağışlara neden olurlar. Doğal olarak su ihtiyacını gideremeyen bitkiler, sulama yöntemiyle sulanmak durumundadır. Fakat sulama aşırı ya da yetersiz bir şekilde yapılırsa, maliyetleri ve sağlığı olumsuz bir şekilde etkilenmektedir. Bilinçli ve ileri teknolojiyle yapılan sulama birçok ülkede tarımsal üretimi 10-15 kat daha fazla artmış ve maliyeti azaltmıştır (Çelik, 2000: 64-65).

1.3.2.2. Tohumculuk

Türkiye’de tohumculuk devlet ve özel işletmeler tarafından yürütülmektedir. İlk başlarda devlet eliyle üretilen tohum, 1980’li yıllardan sonra ekonominin dışa açılmasıyla uygulanan hükümet politikalarıyla özel sektöründe içinde yer aldığı rekabetçi bir ortam oluşmuştur. Yüksek verimli ve kaliteli tohumların üretimi Türkiye’de yapılmadığından, bunların ithalatını yapılması ve üretilmeleri için gerekli alt yapı, alet, ekipman ve işletme girdileri için düşük faiz oranlarıyla imkanların sağlanması sonucunda hem firma sayısında hem de çeşit sayısında önemli artışlar meydana gelmiştir. Yapılan bu çalışmalardan sonra yurtiçinde tohumlukların üretiminde artışlar olmuş ve ithal edilen verimli tohumların üretiminde de artışlar meydana gelmiştir. Benzer şekilde yüksek verimli tohumların üreticiler tarafından üretilmesi ve

tüketimlerinin artırılması için tohumculuk dağıtımcılığına önem verilmiş ve devlet tarafından bazı tedbirler alınmıştır (Miran, 2005: 32).

Tablo 1.12. 2002-2018 Yılları Arasında Tohum Üretim Miktarı(Ton)

Yıllar	Buğday	Mısır	Arpa	Ayçiçeği	Pamuk
2002	80.107	15.896	4.376	4.575	11.585
2003	100.101	21.399	11.194	5.267	11.253
2004	223.094	27.108	19.074	5.358	18.957
2005	176.202	30.167	22.307	6.522	19.581
2006	211.848	16.107	28.351	7.670	18.855
2007	210.044	14.592	20.645	6.190	14.323
2008	158.452	34.097	20.180	8.727	10.985
2009	227,852	28.921	36.144 3	9.298	10.811
2010	315,676	35.234	34.416	11.854	15.679
2011	410,766	31.338	48.401	14.137	16.911
2012	327.924	32.796	43.162	14.732	23.074
2013	421.588	38.576	79.189	18.756	10.260
2014	403.769	66.578	82.216	23.769	11.621
2015	484.204	56.671	125.018	17.494	8.883
2016	485.225	52.791	99.628	21.757	14.279
2017	508.191	58.118	119.474	28.022	19.929
2018	426.658	62.230	151.365	25.02	25.141

Kaynak: Tarım Ve Orman Bakanlığı Bitkisel Üretim Verileri.

Türkiye’de tohumculuk üretimi tarım arazilerine paralel bir şekilde her yıl artarak devamlılığını sürdürmüştür. Tablo 1.12’de görüldüğü gibi tohum üretimi yıllar itibari ile sürekli artmış ve çeşitli yıllarda özellikle buğday ve ayçiçeği tohumluk üretimlerinde ise düşüşler yaşanmış olsa da genel olarak sürekli tohumluk üretiminde artışlar meydana gelmiştir.

308 sayılı konunun yürürlüğe girmesiyle özel sektörün tohum üretmeye başlaması, hem tohum ithalatının yapılmasına hem de teknolojik gelişmelerin ve pazarlama olanaklarının Türkiye'ye getirilmesine ön ayak olmuştur. Özel sektöründe tohumculuk sektörüne girmesiyle Türkiye'de tohum sektöründe iyileşmeler gerçekleşmiştir. Tohumculuk sektörünün özel sektöre açılmasında, 1984'te tohumluk ithalatının serbest kalması ve 1985'te tohumluk teşvik kararnamesinin çıkarılmasının önemli etkileri olmuştur (Küçükyılmazlar, 2004: 4). Özel sektör tohumluk dağıtımını bayilik aracılığıyla gerçekleştirirken, bu hizmet kamu sektöründe Toprak Mahsulleri Ofisi Genel Müdürlüğü ve Tarım Kredi Kooperatifleri merkez birliği aracılığıyla yürütülmektedir. Tohumculuk üretimlerinde ortaya çıkan değişimle birlikte üretilen tohumların çiftçiye ulaştırılması da önem arz etmektedir (Miran, 2005: 32).

Türkiye, dünya tohumluk ihracatının %1'lik payını ithalatını ise %2'lik kısmını karşılamaktadır. Dünyanın diğer ülkelerinin tersine Türkiye çoğunlukla sebze tohumlarını ithal ederken, %80 oranında da tarla bitkileri tohumluklarını ihraç etmektedir (Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 2011: 11).

Tablo 1.13. Tohumculuğun İhracat Ve İthalat Değerleri(\$)

Yıllar	İthalat	İhracat	Fark
2002	55.292	17.320	37.972
2003	71.249	21.451	49.798
2004	79.238	35.147	44.091
2005	89.597	26.981	62.616
2006	105.608	47.093	58.515
2007	130.581	49.886	80.695
2008	170.798	71.101	99.697
2009	158.366	70.766	87.600
2010	176.791	94.789	82.002
2011	178.121	108.948	69.173
2012	197.649	120.796	76,853
2015	202.181	102.717	99,464
2016	202.127	153.463	48,664

2017	185.252	136.261	48,991

Kaynak: T.C. Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü, 2011-2017 Yılı Tohumculuk Sektör Raporu.

Türkiye'nin tohum ihracat ve ithalatına baktığımızda genellikle tohum ithalatının ihracatı geçtiği görülmektedir. Tablo 1.13'te görüldüğü üzere 2002-2017 yılları arasında tohum ithalatın ihracatı aştığı görülmektedir. 2000'li yılların başında ihracat ve ithalat arasındaki fark az olmuş olsa da daha sonraki yıllarda bu fark daha da artmıştır. Aradaki bu farkın temel nedenlerinden biri ise yurtdışında kaliteli tohum üretiminin sınırlı olmasından kaynaklanmaktadır.

1.3.2.3. Gübre

Gübre, tarım yapılan topraklarda eksilen besin maddelerini, toprağa geri kazandıran ve toprak verimini arttıran bir maddedir. Gübre tarımsal üretimi ve verimi artırmakla beraber gıda kalitesini de artırır. Gübreler üretilen ürünlerde verimi %40 arttırmakla beraber, yaşam kalitesinin artırılmasına da katkı sağlar (Eraslan, 2013). Türkiye'de gübre kullanımı neredeyse 2 milyondur. Son yıllarda bu miktar sabitlenmiş olup, tarım sektörü ve ülke ekonomisinde yaşanan dalgalanmalara göre değişim sergilemektedir. Kullanılan gübrelerin yaklaşık olarak %70'i azot içeriklidir. Potasyumda eskiden olduğu gibi sadece sebze-meyve ve sanayi bitkilerinin tarımında kullanılmaktadır (Miran, 2005: 36).

İlk olarak 1974 yılından itibaren desteklenmeye başlanan gübre kullanımının amacı, tarımın Türkiye ekonomisi içindeki önemini ve verimi artırmaya yöneliktir. 1986 yılında gübre kullanımının doğru ve bilinçli kullanılmasına yönelik önemli düzenlemeler hayata geçirilmiştir. Bu düzenlemeler; kimyevi gübre satış fiyatları ile ihracat ve ithalatı liberalleştirip dağıtıcı kuruluşların sayısını arttırmıştır (Çelik, 2000: 32).

1980'den itibaren uygulanan politikalarla gübre üretimi artmış ve uygulanan politikalar sonuç vermeye başlamıştır. 1990'lı yıllarda gübre üretimi 1980'li yılların tersine istikrarsız bir trend içine girmiş ve üretim ardışık olarak azalmaya başlamıştır. 1999 yılında yaşanan İstanbul-Kocaeli depremi sonucu en büyük gübre üreticisi İGSAŞ'ın üretimi durmuş, 2000-2001 de yaşanan kriz üretimi %58'e düşürmüştür.

Yaşanan krizden sonra kimyevi gübre üretiminin 2000-2001 yıllarına göre artmasının nedeni, ekonomik krizin etkilerini azalmaya başlaması, enflasyon oranındaki düşüş ve döviz kurlarındaki azalmasıyla beraber üretici firmalar yurtdışındaki fiyat farkından yararlanarak hammadde almalarına olanak sağlanmasıdır (Miran, 2005: 35-36).

Tablo 1.14. Türkiye'nin Toplam Gübre Üretimi Ve Tüketimi (Ton)

Yıllar	Üretim	Tüketim
1985	3,3	3,9
1990	4,3	4,9
2001	2,6	4,2
2012	3,6	5,3
2013	3,5	5,8
2014	3,5	5,4
2015	3,6	5,5
2016	3,3	6,7
2017	3,8	6,3

Kaynak: Tarım Ve Orman Bakanlığı.

Türkiye’de gübre sürekli olarak ithal edilerek üreticiler tarafından kullanılmıştır. Tablo 1.14’te görüldüğü gibi gübre tüketimi gübre üretimini her yıl aşmıştır. Gübre üretiminin bu denli tüketimi karşılamamasının birçok nedeni vardır. Özellikle ülkenin 1990’lı yıllarda sürekli ekonomik krizler yaşaması ve gübre üretimin birkaç büyük firma tarafından sağlanması üretimin daha az olmasının nedenlerindedir.

Gübre tüketimi ile çiftçinin gübre alım gücü olarak tanımladığımız gübre/ürün fiyatı arasındaki ilişkiyi iyi anlamak gerekir (Aktaş ve Kaplan, 1985: 4). Gübre tüketimini duraklamasının en önemli nedeni 1994-1995 krizinde çiftçinin düşük alım gücüdür. Çiftçinin alım gücünü ürün ve gübre fiyatı belirlemiş olsa da alım gücünü belirleyen faktörlerin başında devlet destek oranı gelir. Tarımsal destekler yıllar itibariyle sürekli olarak piyasa şartlarına göre değişkenlik göstermiştir. Tarımsal destekler

1979 yılında %80,5 oranıyla en yüksek seviyedeysen, 1994 yılında %28,7 oranla en düşük seviyeyi görmüştür. Tarım sektörünün bu dönem de en önemli sorunlarından biri, bu yıllarda görülen istikrasız gübre destekleme oranlarıdır. 1979 yılında 100 kilo buğday geliriyle 212 kilo DAP gübresi satın alınırken, 1984 yılında çitçi sadece bu gübrenin 53 kilosunu alabiliyordu (Kaplan, 1995: 379-384).

1.3.2.4. Tarımsal Krediler

Tarım işletmeleri çoğunlukla ihtiyaç duydukları krediyi iki şekilde temin ederler. Birincisi işletmenin kendi iç tasarrufları ile işletmenin kendi finansman kaynağını oluşturması, ikincisi işletmeye iştirak etmeyenler (akraba, banka, kooperatif, şahıs) tarafından sağlanan sermayeyle işletmenin kuruluş amacını gerçekleştirmek için alınan ve vadesi geldiğinde faiziyle birlikte geri ödenen aynı ve nakdi kredilerdir (Gündoğmuş, 1995: 48-49).

Tablo 1.15. Planlı Dönemlerde Verilen Tarımsal Kredilerin Bazı Kriterlere Göre İncelenmesi (%).

Tarımsal	1.Plan	2.Plan	3.Plan	4.Plan	5.Plan	6.Plan	7.Plan
Kredi/GSMH	5.52	4.50	5.63	4.43	4.32	3.10	2.61
Tarımsal Kredi/Toplam	15.20	15.05	20.05	17.14	15.99	15.25	9.59
Banka Kredileri							
Kısa Vadeli Tarımsal Kredi	79.94	71.23	66.56	71.00	79.45	96.24	60.90
Orta-Uzun Vadeli Tarımsal Kredi	20.06	28.77	33.44	29.00	20.55	3.76	39.10
Cari – TL	1.805	3.541	16.06	140.16	2.017.557	29.600.000	806.673.18

Reel –TL	1.466	1.767	3.274	2.456	3.484	3.695	4.247

Kaynak: ÖZÇELİK Ahmet. Vd. “Türkiye’de Tarımsal Kredi: Sözleşmeli Tarım Ve Üretici Örgütleri Üzerinden Kredi Uygulamaları”.

Türkiye’de 1960’lı yıllardan sonra 5’er yıllık uygulanan kalkınma planları dönemlerine geçilmiş ve her bir 5 yıllık kalkınma planında farklı teşvik politikaları uygulanmıştır. Yukarıdaki tabloya baktığımızda tarımsal kredilerin 1960’lı yılların başında 1. ve 2. kalkınma planlarında daha düşük verildiği ve yıllar itibari ile diğer kalkınma planlarında gerek cari gerekse reel olarak daha fazla verildiği görülmektedir. Tablo 1.15’te görüldüğü gibi en fazla kredi miktarı 7. Kalkınma planı döneminde üreticilere verilmiştir.

Türkiye’de tarımsal kredilerin kaynak yapısını araştırdığımızda, kredi sağlayan ve çiftçiye destek veren iki yapı karşımıza çıkmaktadır. Bir tarafta organize olmuş T.C Ziraat Bankası ve Tarım Kredi Kooperatifleri diğer tarafta organize olmamış daha çok kurum ve şahıslardan meydana gelmiş kurumlar bulunmaktadır. Tarım kredilerinde 1980 yılından günümüze kadar geçen sürede sürekli dalgalanmalar görülmüştür. Tarımsal kredi faizlerinde bitkisel ve hayvansal üretim için ayrı faiz oranları kullanılmış, çoğunlukla hayvansal faiz oranları bitkisel faiz oranlarına göre daha düşük bir oranda belirlenmiştir. Yıllık enflasyon oranına göre tarımsal krediler yüksek görünse de, tarımsal krediler mevduat faiz oranının altındadırlar (Miran, 2005: 39).

1.3.2.5. Tarım Alet Ve Makinaları

Türkiye’de Tarımda makineleşme cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarına denk gelmektedir. Cumhuriyet kurulduktan sonra yani 1924 yılında 221 traktör ithal edilerek çiftçiye verilmiştir. 1950 yılından sonra sanayileşme politikaları sonucunda, sanayi sektörü tarafından üretilen traktörler üreticilere vermeye başlanmıştır. Marshall planının uygulanmaya konulduğu o yıllarda dış yardımlar sayesinde sanayi sektöründe önemli gelişmeler yaşanmıştır. Sanayi sektöründe gerçekleşen üretim Marshall planı çerçevesinde verilen dış yardımlar sayesinde gerçekleştirilmiştir. Yaşanan gelişmelerden sonra 1955 yılında ilk traktör fabrikası kurulmuştur. 1970 yılından sonra tarımda makineleşme hız kazanmış, çiftçiye verilen destekler, verilen uzun vadeli düşük

faizler tarım sektöründe mekanizasyonun hızlanmasına katkı sağlamıştır. Devlet tarafından verilen bu desteklerle 1970-1985 yılları arasında traktör sayısında önemli derecede artış olmuş ve entansif tarıma geçen çiftçi yüksek verimli, daha kaliteli ürünler üretmeye başlamıştır (Doğan, 2005: 69-70).

1945 yılından sonra iktisadi kalkınma için yeteri kadar sermayesi olmayan Türkiye, umudunu dış yardımlara bağlamış ve hazırladığı plan, programlar hep bu doğrultuda olmuştur. Dış yardım verenler ülkeler ve kurumların politikası “tarım sektörü önceliğinde bir kalkınma modeli ve sanayiden vazgeçmeyi” benimsemekteydi. Türkiye’ye yapılacak yardımları incelemek üzere gelen uzman heyetler sundukları raporlarda sürekli aynı konulara vurgu yaparak, Türkiye’de özel sektöre serbestlik verilmediği serbest piyasa koşullarının sağlanmadığı yönündeydi. Türkiye’ye gelen yabancı heyetlere göre tarımsal üretimin artırılmamasının nedeni tarımsal araç, gereç ve altyapının olmamasından kaynaklanmaktaydı (Oktar ve Varlı, 2010: 9; Kepenek ve Yentürk, 2005: 108).

Tablo 1.16. Türkiye’de Traktör, Römork, Pulluk Ve Biçerdöver Sayıları

Yıllar	Römork	Traktör	Biçer-döver	Pulluk
1953	16987	35670	4458	40411
1960	25395	42316	5554	58886
1965	37100	54660	6540	71200
1970	90510	105860	8568	90340
1975	150887	243066	11245	206043
1980	424429	436369	13667	388365
1985	581375	581375	13611	506584
1990	648844	692454	11741	645582
1995	742959	776863	12706	744986
2000	920222	94294	12578	882120
2005	995523	924896	11811	1354383
2010	1061656	1128365	13799	1364033
2015	1126166	1260358	15998	1360830

2018	1184193	1332139	17266	1378985

Kaynak: Mesut Doğan, ‘‘Türkiye Ziraatında Makineleşme: Traktör ve Biçerdöverin Etkileri’’, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, sayı 14, 2005, s.69. ve s.74. ve TÜİK verileri. (Yıllara göre TÜİK’ten alınan veriler güncellenerek verilmiştir).

Tarım sektöründe makineleşme; işgücü verimliliğini artıran, maliyetleri düşüren, yüksek teknolojik ürünlerin kullanılmasını ve işlemlerin zamanında, isteklere uygun şekilde yapılmasına olanak veren, üretilen ürünlerin verimliliğini ve kalitesini yükselten önemli bir tarım girdisidir. Tarımsal girdiler içerisinde makinaların pahalı olması, üretim yapanların satın alma gücünün düşük olması, makinalara uygulanan faiz oranlarının diğer tarımsal girdilere uygulanan faiz oranlarından daha yüksek olmasıyla ülkede makineleşme düzeyinin, üretim sistemleri ve sosyo-ekonomik yapıda mekanizasyon araçları ile işletme alanları arasındaki uyumsuzluk tarımsal alet ve makinelerin sayısının artış hızını yavaşlatmıştır. Tarım sektöründe tarımsal alet ve makinelerdeki artış, sanayileşme ve tarım tekniklerinin ileri seviyede gelişmesinin bir sonucudur. Ayrıca traktörün tarımsal faaliyetler dışında kullanılması, lüks bir mal olarak toplumda kabul görmesi ve çiftçiler arasında sosyal farkındalık yaratan bir araç olarak kabul görmesi, traktöre olan talebi daha fazla arttırmıştır (Miran, 2005: 40).

1.4. TÜRKİYE’DE TARIM POLİTİKALARI

Çalışmanın bu bölümünde cumhuriyetin kuruluşundan planlı döneme kadar geçen sürede uygulanan tarım politikalarının ve planlı dönemden günümüze kadar geçen süreçte uygulanan tarım politikaları incelenecektir.

1.4.1. Türkiye’de Cumhuriyetin Kuruluşundan 1963 Yılına Kadar Geçen Süreçte Uygulanan Tarımsal Politikalar

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra tarım sektöründe atılan ilk önemli adım Aşar vergisinin kaldırılması ve 1929 yılında medeni kanunun kabul edilmesiyle birlikte çiftçilere toprak mülkiyeti sahibi olma hakkının verilmesidir. Başlangıçta bu iki adım çiftçiler için olumlu olarak atılmış adımlar olarak kabul edilmiştir. Ancak daha sonraki

yıllarda medeni kanunun kabul edilmesi, miras yoluyla toprakların parçalanmasına ve küçük ekonomik olmayan işletmelerin ortaya çıkmasına neden olmasından dolayı sorunlar ortaya çıkmıştır. Ayrıca cumhuriyetin ilk yıllarında tüketiciler için ucuz ekmek ve buğday gibi gıda ürünlerini temin etmek ve fiyatların yükselmesini engellemek için iktisat bakanlığı ithalat yapmıştır (Yavuz, 2005: 46).

1920'li yıllardan sonra hükümetler, birinci dünya savaşı sonrası tarımsal üretimde meydana gelen düşüşü telafi etmek için tarım sektöründe makineleşmeyi teşvik etmiş ve tarımsal üretimi artırmak için düşük maliyetli üretim olanaklarını sunarak tarım sektörünü güçlendirmeyi hedeflemiştir. Hükümetler, tarım sektörünü savaştan önceki duruma getirmek ve güçlendirmek için toprak mülkiyetini güçlendirmiştir. Ayrıca bu tarihlerde azınlıklardan kalan arazilerin sahiplenmesi, tarımsal kredilerin artırılması ve traktör teşviki büyük arazi sahiplerini güçlendirmiştir (Susam ve Bakkal, 2008: 336).

1923 yılında Lozan Antlaşmasıyla Türkiye'ye bırakılan borçlar sonrasında ülkede iktisadi kalkınmayı sağlayacak sektör olarak tarım seçilmiş ve tarımda üretimi artırmayı hedefleyen politikalar seçilmiştir. 1923-1929 yılları arasında üretimdeki artış ve olumlu gelişmeler, seçilen politikaların ne kadar başarılı olduğunu ortaya koymuştur. Tarım sektöründe atılan olumlu adımlarla %10'luk büyüme hızı yakalanmış, ülkenin içinde olduğu zor durum, tarım sektöründeki olumlu gelişmeler ve yaratmış olduğu kaynaklarla aşılmıştır. Tarım sektöründe yaşanan olumlu gelişmelerden sonra 1930'lu yıllarda tarımsal faaliyetleri desteklemek amacıyla Tarım Kredi ve Satış Kooperatifleri, Zirai Kombinaları ve Devlet Ziraat İşletmeleri kurulmuştur (Doğan vd., 2005: 33).

Ekonomik ve sosyal alanda yapısal değişimler yapacak, toprak mülkiyetini iyileştirecek toprak reformuna ihtiyaç duyulmaya başlandığı zaman yani 1945 yılında 4753 sayılı çiftçiyi topraklandırma kanunu çıkmıştır. Bu kanunla hedeflenen amaç; topraksız ya da az toprağa sahip çiftçilerin kendilerini geçindirebilecek az sayıda toprağa sahip olmasını sağlamaktır. Fakat bu kanunla hedeflenen amaçlar tutturulamamış ve büyük toprak sahiplerine hazine arazileri dağıtılarak üretimin artırılması hedeflenmiştir. Toprak dağıtımındaki bu adaletsizlik sonraki yıllarda daha da büyüyerek istikrarsızlığa neden olmuştur (Dinler, 2000: 24). 1950'li yıllarda ise tarım sektöründe çalışanların kırsal alandan kentlere doğru göç etmeye başlaması, toprak reformunun hedeflediği amaçları ortaya koymadığının bir göstergesidir.

Tarım sektöründe teknolojik ürünlerin ve traktör sayısındaki artışla beraber, daha önce üretime açılmamış çayır ve meraların üretime açılmasıyla birlikte tarımsal üretimde artışlar yaşanmıştır. 1950'li yıllarda tahıl üretimi 10,5 milyondan 15,2 milyon tona yükselmiştir. Bu yıllarda ekilebilir alanlarda birçok gelişme meydana gelmiş ve hazine arazileri denetimsiz bir şekilde tarıma açılmış, ekilip dikilen alanlarda %50'lik bir artış meydana gelmiştir (Eşiyok, 2004: 22-23).

Plansız dönem olarak tanımlanan 1950-1959 yılları arasında demokrat partinin iktidar olduğu yıllardır. Demokrat partini iktidar olduğu ilk üç yılda tarım sektöründe hızlı gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde yapılan dış yardımlar özellikle Marshall yardımları itici güç olmuş ve traktör sayısındaki artışla beraber işlenen alanlar genişlemiş, tarımsal krediler artırılmış ve iklim koşullarının da olumlu olmasıyla beraber üretimde artışlar meydana gelmiştir. Aynı dönem içerisinde Kore savaşından dolayı tarımsal ürün fiyatlarının yükselmesi, kara yolları ulaşım ağındaki olanakların gelişmesi gibi konjoktorel gelişmeler ve destekleme fiyatlarının yüksek tutulması, tarımsal üretimden alınan vergi oranlarının düşürülmesi gibi politikaların benimsenmesi tarım sektörüne bir ivme kazandırmıştır. Sonuçta bu dönemde ekim alanı, tarımsal üretim, verim, makineleşme gibi alanda artışlar meydana gelmiş, ekonomik gelişmeler hız kazanmıştır (Dernek, 2006: 4-5).

1.4.2. 1963 Planlı Dönemden Sonra Uygulanan Tarımsal Politikalar

Türkiye'de planlı dönem 1960 ihtilalinin getirdiği yeni düzenlemelerle başlamış, planlı dönemde kurulan DTP 5'er yıllık kalkınma planları hazırlayarak ekonomiye ivme kazandırmayı hedeflemiştir. 1963-1967 yılları ilk 5 yıllık plan dönemi olup, bölgeler arası eşitliğin sağlanması ve plana uygun yatırım programlarıyla verimliliği artırıcı modern tarım yatırımlarının yapılmasını hedeflenmiştir. 1960 anayasası ile toprak reformu gündeme gelmiş ve temel yasa olarak anayasada yer almıştır. Bu yasa toprakların kamulaştırılmasını, topraksız çiftçilere toprak dağıtılmasını ve bu toprak üzerinde verimli tarımsal üretim yapmak için çiftçilerin desteklenmesini öngörmektedir (Dernek, 2006: 5).

Planlı ekonomik kalkınma modeline geçişle birlikte, tarım sektöründe kamu kesiminin yön verdiği "yoğun üretim" süreci başlamış, kırsal kesimde yaşayanlar

popülist politikalarla desteklenmeye başlanmıştır. Hükümetlerin uyguladığı fiyat süspansiyon uygulamalarıyla birlikte modern sulama, kimyasal gübre, tarımsal ilaçlar, tohum ve mekanizasyon gibi verimliliği doğrudan etkileyen araçların kullanımında önemli artışlar gerçekleşmiştir (Eşiyok, 2004: 12).

1968-1972' de ikinci beş yıllık kalkınma planı uygulamaya konulmuş, bu planda tarım sektörü yerini sanayi sektörüne bırakmıştır. Özel sektörün yatırım yapması her ne kadar desteklenmiş olsa da, özel sektör yatırımları kamu yatırımlarının gerisinde kalmıştır. Yatırım planlarıyla birlikte özel sektör sabit sermaye yatırımlarının %45'lik kısmını gerçekleştirmiş ve böylece yatırım planları bir ölçüde hedefine ulaşmıştır. Toprak reformuna büyük çiftçiler karşı çıkmış ve tarım reformu desteklenmeye başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde Avrupa Birliğine (AB) üye olmak için ilk somut adımlar atılmaya başlanmıştır (Ankara Ticaret Borsası).

1973-1977'de Üçüncü beş yıllık kalkınma planı uygulaya konulmuş, devlet tarafından desteklenen ürünlerin fiyatının yüksek tutulması, ülke içindeki oluşan fiyatlarla dünya oluşan fiyatlar arasında büyük bir fark meydana getirmiş ve aradaki fiyat farkını kapatmak için bir fon kurulması tavsiye edilmiştir (DPT, 1973). Bu dönem içerisinde 1973 tarihli 1757 sayılı kanun çıkarılmış ve bu kanunla, çiftçiyi topraklandırma kanunundan farklı olarak kamulaştırma kapsamına girecek topraklar ilk sıraya girmiştir. Ancak Anayasa Mahkemesi'nin kamulaştırmada emlak değerinin piyasa bedeli üzerinden ödenmesi esası getirmesi reformda hedeflenen bu faaliyetleri önemli derecede sekteye uğratmıştır (Yavuz, 2005: 47).

1978-1983'te dördüncü kalkınma planı uygulamaya konulmuş, tarım sektöründe hedeflenen amaçlara ulaşmak için tarımsal desteklemelerle birlikte tarımsal eğitim, örgütlenme ve ucuz girdi sağlanmasına öncelik verileceği açıklanmıştır (Yavuz, 2005: 48). 1980 yılında başlayan küreselleşme hareketleriyle birlikte hükümetler her ne kadar istemeseler de, ikinci dünya savaşından sonra uygulanmaya başlanan destek programlarını kaldırmaya ve tarım sektöründe giderek sayıları azalan üreticileri serbest piyasada terk etmeye başladılar. Tarım sektöründe bu önemli değişikliğin bir nedeni de tarım sektöründe üretim yapan üreticilerin sayısı azaldıkça siyasal alanda da güç kaybetmeleridir. Aynı zamanda bütçe ve borçlanmalarla karşı karşıya gelen hükümetler uluslararası para fonu (IMF) gibi kuruluşların verdiği mali destek paketlerini daha duyarlı kullanmaya başladılar. Böylece tarım sektörünün önemi azalırken, kırsal

kesimlerde turizm ve imalat gibi tarım dışı sektörler yayılmaya başladı (Pamuk, 2009: 262-263).

24 Ocak 1980 istikrar programının yürürlüğe girmesiyle beraber Türkiye’de tarım sektörüne yönelik bakış açısı ve politikalar değişmiştir. Böylece tarım sektörüne yönelik devletin koruyucu ve düzenleyici tavrı değişmiş, tarımsal üretim serbest piyasa koşullarında yalnız bırakılmıştır. Uygulanan politikalar sonucunda, kimyevi gübreye verilen düşük sübvansiyon dışında, ürün fiyat desteği nerdeyse uygulanmamış ve kapsamı daraltılmıştır. Benzer şekilde tarım sektörünün düzenleyici kamu kuruluşları, sahip oldukları hakları kaybetmeye başladılar. Ekonomide yaşanan dönüşümle beraber diğer kamu kurumlarında olduğu gibi özelleştirmeler gündeme gelmiş, tekel gücüne sahip olan kuruluşların tekel gücüne son verilmiştir (Eşiyok, 2004: 14).

1985-1989 yılları arasında uygulamaya konulan beşinci beş yıllık kalkınma planıyla, liberal ekonomiye geçilmiş ve serbest piyasa yılları başlamıştır. Beşinci kalkınma planıyla Kamu İktisadi Teşebbüsleri (KİT) özelleşme sürecine girmiştir. Bu yıllar arasında iklimsel olarak yaşanan sorunlardan dolayı tarım sektöründe ve diğer sektörlerde hedeflenen amaçlar gerçekleştirilemedi. Bu planla birlikte tarımsal destekler azaltılmış ve tarımı koruma politikaları geri plana atılmıştır. Ekonomi dışı açılmış ve korumacı politikalar sınırlandırılmıştır. Birçok kurum özelleştirme ile özel sektöre devredilmiş ve tarımsal girdileri sağlayan, tekel gücüne sahip kurumsal yapılar özelleştirilmiştir (Ankara Ticaret Borsası).

1990-1994 yılları arasında altıncı beş yıllık kalkınma planı uygulamaya konulmuş, özelleştirmeler bu bağlamda devam etmiştir. 1994 yılında yaşanan ekonomik krizle birlikte devlet kamu harcamalarını azaltmaya gitmiş ve böylelikle tarım sektöründe desteklenen ürün sayısı 26’dan 9’a düşürülmüştür. Yine bu dönemde Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) ile 1 Ocak 1994’te yürürlüğe giren Uruguay Turu Tarım Antlaşması imzalanmıştır. İmzalanan antlaşma daha çok Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve AB’nin istekleri ve bu devletlerin ihtiyaçlarına karşılık cevap veren bir antlaşma görünümündedir. (Günaydın, 2006: 17). Artan ekonomik sorunların çözümü için, 5 Nisan 1994 yılında Ekonomik Önlemler Planı yürürlüğe girmiştir. Planda tarım sektörü ile ilgili olarak, hububat, şeker pancarı ve tütün gibi stratejik ve sosyal açıdan değerli olan tarımsal ürünlerin destekleme alımları ile destekleneceği ve artık

destekleme alımları için kamu finansmanı verilmemesi gibi kararlar gündemde yerini almıştır (Dernek, 2006: 6).

1996-2000 yılları arasında Yedinci beş yıllık kalkınma planı “Tarımsal Politikalar İle İlgili Yapısal Değişim Projesi”, 2001-2005 yılları arasında Sekizinci beş yıllık kalkınma planı “ Genel Tarım Politikaları” başlığı altında incelenmiştir (DPT, 2001). Bu politikalarla AB’ye uyum ve DTÖ antlaşmalarının taşıdığı yükümlükler üzerinde durularak 2000 yılından sonra tarım sektöründe reform işareti verilmiştir. Bu iki beş yıllık planla hedeflenen, rekabetçi bir tarımsal sektör ortaya çıkarmak, çiftçi kayıt sistemini ve tarım bilgi sistemini oluşturmak, tarım sigorta kanununu çıkarmak, tarım, kırsal kalkınma, sanayi entegrasyonu, tarım satış kooperatifleri ve birliklerinin özelleştirilmesini, tarım çevre kanununun çıkarttırılarak ve tarım köy işleri bakanlığının KİT’leri yeniden yapılandırması ve denetimlerin sıklaştırılması amaçlanmıştır (Yavuz, 2005: 48).

Planlı dönemler de uygulanan beş yıllık kalkınma planlarına baktığımızda kendi dönemleri içerisinde uygulanan politikaların hedeflerini tutturamadığı açıktır. Özellikle tarım sektöründe hedeflenen amaçların çok gerisinde kalınmıştır.

1.5. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI

Bu başlık altında tarım politikalarının geçmişten günümüze kadar geçen sürede ne gibi değişiklikler yaşadığı incelenerek kısa bir şekilde açıklanacaktır.

1.5.1. Tarımsal Politikaların Gelişimi

Tarım sektörü ilerleyip gelişmek için uzun yıllar boyunca büyük engeller aşarak günümüze kadar gelmiştir. 18. Yüzyıl’a kadar toprak ve bitkileri beslemek için sadece hayvan gübresi kullanılmış ve toprak her yıl nadasa bırakılarak her yılda farklı bitkiler yetiştirilmiştir. Hem yeteri kadar hayvan gübresinin bulunamaması hem de her yıl toprağın nadasa bırakılması sonucunda tarımsal üretim sınırlı kalmıştır (Doğan vd., 2005: 33).

Tarım, sahip olduğu benzersiz özellikleri nedeniyle hem gelişmiş hem de gelişmekte olan birçok ülke tarafından desteklenerek korunmaktadır (Memiş, 2004: 1). Dünyadaki ilk köklü ve yapısal politikalar tarım sektöründe olmuştur. Bu politikalarla

bazı ülkeler makro amaçlara, iktisadi büyüme ve ödemeler dengesini vurgularken, bazı ülkelerde ise gıda güvenliği ve beslenme amaçlarına öncelik verilmektedir (Ağca, 2010: 19).

Tarım sektörü, cumhuriyetten günümüze kadar geçen sürede ülkenin sosyal ve ekonomik gelişiminde ve ekonominin kalkınmasında çok önemli sorumluluklar almış ve almaya devam etmektedir. Tarım sektörü; nüfusun beslenmesi, gelire ve istihdama katkısı, sanayiye hammadde sağlaması, ekonomiye kaynak aktarması, ihracat gelirlerini artırması, ekolojik dengeye olan katkısı nedeniyle neredeyse dünyanın her yerinde öncü ve stratejik bir sektör niteliğindedir (Silsüpür, 2011).

1923 yılında İzmir iktisat kongresi tarım ve tarımsal politikaların ilerlemesiyle ilgili önemli bir başlangıç noktası olmuş ve tarım sektörünün sorunlarına daha geniş bir pencereden bakılmaya başlanmıştır. İzmir iktisat kongresinden sonra hem tarımın teknik ve ekonomik sorunlarına hem de kırsal kesimde yaşayan insanların sosyal sorunları gündeme taşınarak üzerinde durulmaya başlanmıştır (Ağca, 2010: 14).

Tarım sektörünün dünyadaki en büyük iki oyuncusu ABD ve AB'dir. Bu iki gelişmiş ekonomi hem dünya ticaretindeki ve siyasetindeki ağırlıklı rolleri hem de tarım alanındaki yüksek üretimleriyle dünyadaki tarımsal politikaların şekillenmesinde önemli roller almaktadırlar (Gaytancıoğlu, 2009: 139). AB, Avrupa kıtasında savaş yıllarından sonra meydana gelen gıda yetersizliğinden dolayı ortak bir tarım politikası oluşturmuştur. Avrupa gıda üretimini güvence altına alıp ithalatta dışa bağımlılığı azaltmak için vatandaşların gıda ihtiyacını topluluk içinden karşılayabilmek ve tarımsal üretimi yeterli bir seviyeye ulaştırıp, bu seviyede korunabilmesini amaçlamıştır. Avrupa ortak tarım politikalarıyla zamanla değişen ihtiyaçlar çerçevesinde pek çok yenilik yapılmıştır (Kilit, 2012:1).

ABD'de tarımsal piyasalara müdahale birinci dünya savaşı sona erdikten sonraki yıllarda olmuştur. ABD özellikle 1929 ekonomik resesyondan sonra yani 1930 yılında "Tarım Kanunu" anayasadan geçirerek, korumacı ve devletçi politikalar uygulamaya koymuştur. ABD'nin tarım politikasında zaman içinde bir takım değişiklikler meydana gelmiş ve 1990 yılında çıkartılan Gıda, Tarım, Muhafaza ve Ticaret Kanunu (FACT) uyarınca, daha sonra amaç ve koruma yöntemlerini değiştirmek üzere "Gıda Güvenliği Sözleşmesi" olarak bilinen çok yıllık programlar uygulamıştır (Gaytancıoğlu, 2009: 139).

Gelişmiş ülkeler ABD ve AB başta olmak üzere, 2. Dünya savaşından sonraki yıllarda tarımsal üretimi artıracak politikalar izleyerek yaptıkları tarımsal üretimlerle büyük miktarda tarımsal ürün ihraç edebilecek duruma gelmişlerdir. Bu politikalar fiyatları desteklemeyi teşvik ediyor ve fiyatların belli bir noktadan sonra inmesini engelleyerek üreticiyi koruyordu. Bu doğrultuda üretim kotaları kullanılıyordu. Fakat 1980 yılından sonra serbest piyasaların hakim duruma gelmesiyle yaşanan değişimler çok daha fazla merkezileşmiş ve katı bir şekilde kontrol altına alınmış bir gıda sistemine dönüşmüştür. Yeni politikalarla, doğrudan desteklerle çiftçinin üretimini sürdürmesi ve üretim miktarını artırması sağlanmıştır (Özkaya vd., 2010).

1.5.2. Tarımsal Destekleme Politikalarının Amaçları

Hükümetlerin tarımsal destekleme politikalarının uygulamalarının amacı; üretim ve fiyatları yönlendirme istediği, verimlilikte ve kaliteyi artırma isteği, tarım kesiminin gelir düzeyini yükseltmek, doğal kaynakların dengeli ve verimli kullanmak ve kırsal kalkınmayı sağlamak olarak sayabiliriz.

Tablo 1.17. Tarım Politikaların Amaçları

Çevre Korunması	Kırsal peyzajın korunması Doğal su kaynakların korunması Ekolojik dengenin korunması
Ekonomik Gelişmeye Katkı	Besin arzı güvenliği Etkin kaynak kullanımı Kırsal kesimden göçü önleme
Ekonomik Dengenin Sağlanması	Dış ticaret dengesi Fiyat dengesi Tarım gelirinde denge Devlet bütçesinde denge

Kaynak: Eraktan, 2001.

Tarımsal destekleme politikalarının toplumsal ve çevresel dengeyi sağlamak için birçok amacı sayılabilir. Ülkeler tarımsal desteklerle üretimi teşvik edip, diğer sektörlerle kaynak aktararak gelişimlerini hızlandırabilmektedirler. Tablo 1.17’de görüldüğü gibi tarımsal destekleme ile amaçlanan hem çevresel sorunları ortadan kaldırmak hem de toplumsal sorunlara çözümler üreterek ekonomik gelişmenin hızlanmasını sağlamaktır.

1.5.2.1 Üretim Ve Fiyatları Yönlendirme İsteği

Ekonomik yapıda üretici ve tüketicinin çıkarları birbirinin tam tersidir. Dolayısıyla devletin hem üreticiyi koruyacak hem de tüketici koruyacak politikalar belirlemesi oldukça güçtür. Bu yüzden ülkeler aşırı olan karları rasyonel bir seviyeye indirmek için yardımcı kuruluşlar oluşturarak pazarlama ve dağıtım kanallarını düzenlemektedirler (Memiş, 2014: 49). Tarımsal üretimle birlikte insanların beslenme ihtiyacı karşılanmaktadır. Tarımsal üretimle zorunlu ihtiyaç olan beslenmenin karşılanması, devletin tarım sektörüne müdahalesini zorunlu hale getirmektedir.

Üretimin yönlendirilmesinin başlıca amacı kendisini yeterli hale getirmekle birlikte tarım sektöründe ve tarımsal piyasalarda üretim ve fiyat istikrarı sağlamaktır. Tarım sektöründe fiyat istikrarı sağlamak, ürün arzının ve tarımsal üretimin istikrarına bağlıdır. Devlet tarım sektöründeki istikrarı sağlamak için çeşitli destekleme politikaları kullanır. Ayrıca fiyat istikrarı ihracat ve ithalat politikalarıyla da sağlanmaya çalışılır. Tarım sektöründe fiyat istikrarını sağlamak, hem tüketiciye uygun gıda ürünleri hem de üretici gelirleri açısından oldukça önem arz etmektedir (Çomaktekin, 2009: 139).

1.5.2.2. Verimlilik Ve Kaliteyi Artırma

Verimlilik, üretim faaliyetlerinin kaynak derecesini göstererek ekonomideki refah artışını sağlar (Çomaktekin, 2009: 139). Tarımsal alanlarda verimliliği artırmak; iklim yapısı, doğal koşullar, sosyal yapı, eğitim düzeyi, üretim girdisi maliyetleri, örgütlenme durumu, işletme büyüklüğü gibi faktörlerin yanında teknolojik yenilikler ve teknolojiyi verimli kullanma gibi etkenlerle de yakından alakalıdır (Korkmaz, 2015: 37).

Tarım sektöründe uygulanan teknolojiler, emek verimliliğini ikame edebilen mekanik teknolojiler ve toprak ile emeğin verimliliğini artıran biyolojik teknolojiler olmak üzere ikiye ayrılırlar. Sahip olunan kaynaklar, hangi teknolojinin kullanılacağını ve faktör bileşimini belirler. Ülkelerin tarım sektörlerinde kullandıkları teknolojiler şüphesiz tarımsal faaliyetlere uygun teknolojilerdir. Fakat tarım sektöründe iktisadi kalkınmayı sağlayacak teknolojiler üretmek sermaye yoğun sanayinin kurulmasını gerektirdiğinden, ekonomik olarak geri kalmış ve gelişmemiş ekonomiler bu alanda çeşitli sorunlarla karşılaşabilmektedirler. Tarımsal verimliliği artırmak için teknolojileri ithal etmek tarım sektöründe optimum bileşimini oluşturmaz. Zira tarım sektöründe ithal edilen teknolojilerin kullanılması durumunda, faktör maliyetleri artacak ve üretimin daha pahalıya üretilmesine yol açacaktır (Gümüş, 2012: 45).

Üretim tekniğinin yeteri kadar gelişmemiş olduğu ülkelerin tarım sektöründe kaliteli tohum, gübre, mekanizasyon ve modern tekniklerden yeteri kadar faydalanamayan bir sistemde tarımsal üretim doğal koşullara bağlı bir şekilde olacaktır (Memiş, 2014). Tarım sektöründe verimliliği artırabilecek destekleme politikası araçları ise; kredi destekleri, girdi destekleri, yayım, eğitim, AR_GE hizmetleri ve toprak reformu vb. faaliyet kollarından oluşmaktadır. Tarımsal desteklerle verilen girdiler, hayvansal üretimde; yem ve damızlık hayvanlardan oluşurken, bitkisel üretimde; tohum, gübre, fidan, su ve zirai ilaçlardan oluşmaktadır (Çomaktekin, 2009: 13).

1.5.2.3. Tarım Kesiminin Gelir Düzeyini Yükseltmek

Tarım sektöründe olan kişilerin gelir seviyesi, tarım sektörü dışında faaliyette bulunanların gelir seviyeleri karşılaştırıldığında, tarım kesiminin geliri seviyesi diğer sektörlerle göre yetersiz kalmaktadır. Eğer hükümetler, tarım sektörüne dağıtıcı bir rol olarak müdahalede bulunmazsa, tarım sektöründe olanların milli gelirden aldıkları pay azalmakta ve ortaya çıkan bu durum toplumda ekonomik ve sosyal huzursuzluğa neden olmaktadır.

Gelir düzeyinde görülen farklılıkların nedeni, ülkenin gelişme durumuna bakılarak tarımsal ürün talebinin zaman içinde verdiği izlenimle ilgilidir. Talebin gelir esnekliği tarımsal ürünlerde birden küçük olduğu için tüketicilerin geliri yükseldikçe talebin gelir esnekliği azalır. Bu durum tarımsal ürünlerde talebin artış hızının, tarım

sektörü dışında üretilen ürünlerinin talebin artış hızının altında kalmasına neden olur. Talep artış hızındaki bu değişiklikler tarım sektörünün milli gelir içinde olan payının azalmasına yol açmaktadır. Benzer şekilde tarımsal ürünlerde arz esnekliğinin düşük olması, tarım sektörünün gelir seviyesinin istikrarsızlaşmasına neden olmaktadır. Tarım sektöründe gelir seviyesinin düşük olmasının nedenlerinden biri de tarımsal işgücünün beşeri sermaye donanımının yetersiz bir seviyede olmasıdır (Ortaç vd., 2006: 8). Tarım sektöründe, talebin gelir esnekliğinin düşük bir seviyede olması, benzer şekilde arz esnekliğinin düşük olması ve işgücünün beşeri sermayeye oranının düşük olması gibi faktörler tarım sektörünün destelenmesi gereken nedenleri arasında sayılabilir.

Tarım kesiminin gelir düzeyi açısından, tarım piyasalarında hakim olan koşullar göz önüne alındığından dolayı devlet müdahalesi şarttır. Birçok tarım işletmesi ürünlerini tam rekabete yakın pazarlarda satmakta fakat üretim yapmak için kullandıkları girdileri oligopol pazarlardan elde etmektedirler. Bu durumda tarım sektörü yeteri kadar örgütlenmemişse devlet piyasaya girerek üreticileri korur (Arı, 2006: 68).

Tarım sektöründe bulunanların gelir düzeyini yükseltmek için başvurulan bazı politika araçları bulunmaktadır. Başlangıçta devlet pazar fiyatı desteği ile tarım sektöründe bulunanların gelir düzeyini yükseltmeye çalışır. Tarım sektöründe bulunanlara üretimden bağımsız veya üretimle kısmen ilgilendiklerinden dolayı doğrudan gelir ödemlerinde yapılmaktadır. Aynı zamanda devlet tarım sektöründe bulunanlara ucuz ve karşılıksız girdi temininde de bulunmaktadır. Devlet bu politika araçlarıyla ürün maliyetlerini indirerek üreticilerinin karını arttırmayı hedefleyerek üretimi artırmak istemektedir. Devlet, Tohum, gübre, yakıt, kredi vb. girdileri ucuz temin ederek tarım sektöründe bulunanlarının gelir düzeyini iyileştirmektedir (Çomaktekin, 2009: 12).

1.5.2.4. Doğal Kaynakların Dengeli Ve Verimli Kullanılması

Kullanılan tarımsal destekleme politikaların önemli amaçlarından bir diğeri ise ilk olarak su ve toprak olmak üzere ülkenin sahip olduğu doğal kaynakların verimli ve dengeli bir şekilde kullanılmasını sağlamaktır. 2. Dünya savaşıdan sonra tarımsal alanlarda teknolojik girdilerin (gübre gibi) kullanılmasıyla su ve toprak gibi doğal

kaynakların yoğun bir şekilde kullanılmasıyla tarımsal üretimde büyük artışlar meydana gelmiştir. Fakat daha sonra anlaşıldı ki yoğun bir şekilde girdi ve doğal kaynak kullanılarak üretimin artırılması, doğal kaynakların üzerinde bazı tahribatlara yol açtığı görülmüştür. Oluşan tahribatlar sadece doğal kaynaklara zarar vermiyor, verimlilikte azalmaya neden oluyor ve benzer şekilde üretim maliyetlerinde de artma gibi ekonomik nedenleri de meydana getiriyordu. Yaşanan bu olumsuzluklardan sonra gelişmiş ülke ekonomileri doğal kaynakların dengeli ve verimli kullanılmasının sağlanmasını, tarımsal destekleme politikalarının en önemli amaçları arasına koymuştur (European Commission).

1950'li yıllarda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler gelecekte karşılaşılabilecek birçok tehditte önlem alma çabaları içerisinde girmişler ve bu alanda yapabileceklerinin en iyisini yapmaya çalışmışlardır (Turhan, 2005:15). Yapılan çalışmalardan sonra sürdürülebilir tarım uygulamaları gündeme gelmiştir. Sürdürülebilir tarım; doğal kaynakların tarımsal üretim sürecinde dengeli ve verimli kullanılmasıdır. Sürdürülebilir tarım, uzun dönemde tarımsal üretimin verimliliğini sağlayacak, doğal kaynakları koruyacak ve ekonomik gelişmeyle beraber yaşam kalitesini yükseltecek tarımsal faaliyetlerin gerçekleştirilmesidir (Tan ve Köksal, 2008: 1).

Sürdürülebilir tarımla, doğal kaynakların verimliliği ve topluma fayda sağlamayı sürekli hale getirmek amaçlanmıştır. Böylelikle toplumların ihtiyaçlarını ve uzun dönemde tarımsal faaliyetlerin çevre ve diğer canlı türleri üzerindeki etkileri ortaya konmaya çalışılmıştır. Tarım sektöründe bu düşünce, daha önceki tecrübelerin teknik bir şekilde var olan son gelişmelerle bir araya getirerek kaynakların korunduğu, entegre bir üretim modelinin meydana gelmesine yol açacaktır. Sürdürülebilir tarım modeliyle, verimli topraklar korunmakta, çevreye verilen zararlar azalmakta, uzun ve kısa dönemde ekonomideki canlılık teşvik edilmekte ve kırsal kesimlerde yaşayanların göç etmesi engellenerek yaşam standartlarının yükseltilmesi hedeflenmektedir (Aksoy ve Yaşar, 1994).

Ekolojik olarak sürdürülebilirlik, doğal kaynakların (toprak, su hava, biyolojik türler vb.) uzun dönemde varlıklarını, verimliliklerini ve üretkenliğinin korunmasını sağlamaktır. Tarım sektöründe ekonomik sürdürülebilirlik, tarımsal faaliyetlerle ilgilenenlerin sürekli bir gelir düzeyinin sağlanması, üretimde verimliliğin sağlanması ve üretimdeki maliyetlerin azalmasını ifade etmektedir. Uzun dönemde ekolojik

sürdürülebilirliğin sağlanması için ekonomik sürdürülebilirliğin sağlanması gerekmektedir. Günümüzde doğal kaynakların dengeli kullanımını sağlamak için üretim sınırlaması, organik tarım teşviki, sözleşmeli tarım uygulamaları, eğitim ve araştırma hizmetleri gibi uygulamalara başvurulmaktadır (Çomaktekin, 2009: 20-21).

Tarımsal politikaların amaçları arasında doğal kaynakların, doğal çevrenin ve insan sağlığını korunmasına sağlayacak önlemlerde vardır. Destekleme politikalarının daha etkili olması için toprağın korunması, tarımsal üretimde artış, demokratik çiftçi örgütlenmelerini teşvik eden uygulamaları ve düzenlemeleri mutlaka kendi içerisinde bulundurmalarıdır (Ağca, 2010: 19).

1.5.2.5. Kırsal Kalkınma

Günümüzde tarımsal destekleme politikalarıyla yakın bir ilişki içerisine giren diğer bir politika da kırsal kalkınma politikalarıdır. Tarımsal üretimin kırsal alanlarda ve kırsal alandaki ekonomi ile yakın bir ilişkisi vardır. Kırsal alanlarda en önemli faaliyet tarımsal üretimdir ve tarımsal üretimin gerçekleştiği alanların çoğu kırsal bölgelerdedir. Gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün kırsal alanlardaki ağırlığı, gelişmekte olan ülkelere göre daha azdır. Son dönemlerde tarım ve kırsal kalkınma ilişkisinin ön planda olması, tarımsal destekleme politikalarıyla kırsal alan ekonomilerini bütünüyle kapsayan kırsal destekleme politikalarının önemini daha da artırmıştır (Çomaktekin, 2009: 21-22).

Kırsal bölgelerde altyapı ve pazarlama kanallarının yetersiz olması, eğitim araştırma ve yayım hizmetlerindeki yavaş gelişmeler, kırsal alanlarda yapısal değişikliklerin oluşmasını ve kırsal bölgelerdeki ekonomik gelişmeyi olumsuz bir şekilde etkilemekle beraber üreticilerin piyasa koşullarına uymalarını engellemektedir (Babacan, 1999). Tarımsal politikalar hazırlanırken gelişen dünyaya uyum sağlayarak ve tarım sektöründe üretim yapanların sosyal ekonomik ihtiyaçları üzerinde önemli bir şekilde durulmalıdır. Tarımsal politikaların ilk amacı nüfusun beslenmesi ve tarım sektöründe üretim yapan insanların refahının iyileştirilmesi olmalıdır.

Tarımsal üretim yapılırken sanayi ve hizmet sektöründen farklı olarak üretimi artırabilecek yatırımlar ancak kolektif ve kamu tarafından yerine getirilebilir. Elektrifikasyon, sulama, mera ıslahı, erozyonla mücadele, toprak ıslahı gibi birçok yatırım kamu kesimi tarafından hayata geçirilebilmektedir. AB ülkelerinde nüfusun

çoğunun kırsal alanlarda yaşadığı göz önüne alınırsa, kırsal kalkınmanın sağlanmasının çok önemli olduğu anlaşılacaktır. Fakat kırsal kalkınma politikası diğer politikalardan bağımsız bir şekilde işlemez. Kırsal kalkınma politikaları, bölgesel uyum politikaları çerçevesinde yapılacak büyük kapsamlı yatırımlar arasında bir bağlantı kurarak yerel alt yapının gelişmesine katkı sağlamaktadır (Çavuş, 2009: 43-74).

1962 yılında uygulamaya konan Ortak Tarım Politikası (OTP), AB'nin en önemli politikalarından biri olarak kabul edilmekte ve günümüzde de AB tarafından kullanılmaktadır. OTP zaman geçtikçe bazı değişimlere uğrayarak AB tarafından güncellenmiştir. OTP her bir reform sürecinde, tarım sektörüne gıda temin edebilmek için bir üretim faaliyeti olmasından ziyade farklı bir yaklaşım ortaya koyarak; kırsal alanların dengeli ve verimli bir şekilde kalkınmasını tarım sektörünün geleceği ile ilişkilendirmektedir (Nazlı ve Küden, 2012: 1).

Türkiye'de DPT aracılığıyla Avrupa Birliği ve OTP uyum çerçevesinde 2001-2023 arasındaki yılları kapsayan uzun vadeli bir gelişme stratejisi hazırlanmıştır. İmzalanan OTP ile hedeflenen amaçlar:

- Kırsal alanların ekonomiye katkısının artırılması
- Kırsal alanda yaşayanların yaşam kalitesinin yükseltilmesi
- Bölgeler arasında var olan gelişmişlik farklarının ortadan kaldırılması
- Göçlerin istikrarlı bir dinamiğe kavuşturulması
- Dengeli ve sürdürülebilir kalkınma hedefi ile birlikte uyumlu nüfus yapısının oluşturulması
- Tarımın sektörünün yeniden yapılanması aşamasında ortaya çıkabilecek sosyo-ekonomik ve çevresel olumsuzlukların en aza indirgenmesi
- Doğal kaynakların korunması, geliştirilmesi ve sürdürülebilir kullanımı

Türkiye bu hedefleri gerçekleştirerek AB ile ekonomik ve sosyal yakınsamanın, müktesebat uyumuna katkı sağlamasını hedeflemektedir (DPT, 2001).

1.6. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ UYGULANMASI VE FİNANSMANI

Türkiye'de birden fazla kamu ve özel kuruluşun katılımıyla tarımsal destekleme politikalarının yürütülmesi ve finansmanı sağlanıyor. Tarımsal destekleri finanse eden

kuruluşlar, bazı merkezi kamusal yürütme organları, bu kuruluşlara bağlı müsteşarlık birimleri, KİT'ler ve kooperatif örgütleridir.

1.6.1 Tarımsal Destekleme Politikalarının Yürütülmesi

2000'li yıllara kadar Türkiye'de tarımsal destekleme politikalarının uygulamasında ve yürütülmesinde yer alan merkezi yürütme kuruluşları, bu kurumlara bağlı birimler ve bunların gerçekleştirmiş olduğu faaliyetler şöyledir (Günaydın, 2000: 25).

- Bakanlar Kurulu: desteklenecek ürünlerin ve fiyatlarının belirlenmesi, tarım sektörüne finansman sağlanması ve kredilerin ertelenmesi,
- Yüksek Planlama Kurulu: Kamu tarafından desteklenecek ürünlerin ve fiyatlarının belirlenmesi, hayvancılığı destekleyici önlemlerin alınarak Bakanlar Kuruluna önerilmesi, tarım satış kooperatiflerine destekleme alım yetkisinin verilmesi,
- Para, Kredi Ve Koordinasyon Kurulu: Para ve kredi konularında öneriler geliştirmek ve önermek, ihracat teşvik primlerini kararlaştırmak, girdi ve kredi süspansiyonlarını belirlemek ve Bakanlar Kuruluna bunları sunmak,
- Tarım Ve Köyişleri Bakanlığı: Tarım sektöründe alınan tarımsal politikalarının hazırlanmasını ve uygulanmasını sağlamak, tarımsal alanlarda yatırımlar yapmak, tarım sektörünü korumaya ve geliştirmeye yönelik önerileri geliştirmek ve araştırmak, yayım, kırsal kalkınma ve küçük ölçekli sulamalar yapmak,
- Sanayi Ve Ticaret Bakanlığı: Satış ve tarım kooperatiflerinin işlevlerini yerine getirmesine yardımcı olmak ve bu işlevleri düzenlemek,
- Enerji Ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı: Büyük çaptaki sulama işlerini düzenlemek ve yapmak,
- Devlet Bakanlığı: İlgili olan genel müdürlüklerin tarımsal amaçlı olan görevlerin düzenlenmesini ve uygulanmasını sağlamak,
- Hazine ve Dış Ticaret Bakanlığı: Tarımsal sektöre yönelik olan yardımları sağlamak ve tarım ürünlerini iç ve dış ticaretine yönelik önlemler almak,
- Merkez Bankası: Tarım sektöründen alım yapan KİT'lere reeskont kredisi kullandırmak ve krediler de kolaylık sağlamak.

Türkiye’de tarımsal destekleme politikalarını, bakanlıklar, bunlara bağlı müsteşarlıklar, sivil toplum örgütleri KİT’ler ve kooperatifler yürütürler. Bu politikaları yürüten uluslararası kurumlarda vardır. Uluslararası tarımsal destekleme politikalarını yürüten kurumlar, uluslararası antlaşmalarla ülkelerin tarımsal ticaretini ve tarım sektöründeki çeşitli faaliyetlerin yapılmasına yardım ederler. Çoğunlukla dünyadaki ülkeler tarım sektörünü “Bakanlık” düzeyindeki kurumlarla yönetirler ve çoğunlukla tarım sektörü ile ilgili konuları ve tarımsal politikalarla beraber, orman, gıda ve çevre gibi konuları da kapsayan faaliyetlerde bakanlıklar tarafından yürütülmektedir (Gaytancıoğlu, 2009: 58).

Türkiye’de tarım politikaları Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı bünyesinde yürütülmektedirler (Gıda Tarım Ve Hayvancılık Bakanlığı). Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı’nın görevleri;

- Bitkisel ve hayvansal üretim ile su üretiminin geliştirilmesini sağlamak,
- Tarım sektörünün gelişmesini ve kalkınmasına ön ayak olmak,
- Tarım politikalarının oluşturulmasına yönelik incelemeler ve araştırmalar yapmak,
- Gıda üretimini ve güvenliğini sağlamak,
- Toprak, kırsal kalkınma, su kaynakları ve biyo-çeşitliliği sağlamak,
- Çiftçilerin örgütlenmesi ve bilinçlenmesini sağlamak,
- Tarımsal destekleri etkin ve etkili bir şekilde yönetmek,
- Tarımsal piyasaları düzenlemek ve ana faaliyetlerin gerçekleşmesi doğrultusunda çalışmalar yapmak,
- Gıda, tarım ve hayvancılığı kapsayan genel politikaları belirtmek, uygulamak ve bunları denetlemektir.

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı’nın birimleri ise; Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, Tarımsal Araştırmalar ve Politikalar Genel Müdürlüğü, Hayvancılık Genel Müdürlüğü, Bitkisel Üretim Genel Müdürlüğü, Balıkçılık ve Su Ürünleri Genel Müdürlüğü, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü’dür.

Tarımsal destekleme politikaların yürütülmesinde yer alan kooperatif örgütleri, tarım kredi kooperatiflerinin ve tarım satış kooperatiflerinin oluşturduğu birliklerden

tarafından meydana gelmektedir. Türkiye ekonomisinde bu kooperatifler 2001'den önceki yıllarda kamunun tarım sektörüne vermiş olduğu fiyat ve kredi destekleme politikalarının aracı olarak yer almışlardır (Orhan, 1999: 87). Ziraat bankasının tarım sektörüne açmış olduğu kredileri, tarım kredi kooperatifleri üreticilere ulaştırmıştır. Kamu sektörünün tarımsal ürün ve tarımda kullanılan girdi piyasalarına katılmasını ve destekleme alımları yapmasında, tarım satış kooperatifleri ve bu kooperatiflerin oluşturdukları birimler rol oynamışlardır. Fakat 2000 yılında anayasadan geçen 4572 sayılı kanun ile tarım satış kooperatiflerinin ve birliklerinin özerk ve mali açıdan bağımsız olmaları sağlanarak kamu sektörü adı altında alım ve destekleme yapımları yasaklanmıştır (Cesur, 2004: 126).

Kooperatifler birçok yerde kolayca örgütlenebileceği için çalışmalarını yürüttükleri alandaki politikaların oluşmasında önemli katkı sağlarlar. Ziraat odaları meslek kuruluşları arasında en etkili olan kurumdur. Ziraat odalarının kuruluş amacı ise; çiftçilerin ortak ihtiyaçlarını karşılamak, yapılan mesleki hizmetleri görmek, kamunun tarımsal destekleme plan ve program hazırlamalarına ve tarım sektörünün her alanda gelişmesine yardımcı olmak, mesleki faaliyetin yapılmasını sağlamak ve üreticiler arasında iş birliği kurarak ekonomiyi canlandırmaktır (Gaytancıoğlu, 2009: 58).

1.6.2. Tarımsal Destekleme Politika Finansmanı

Türkiye'de tarım sektörüne yapılan tarımsal destekler ve programlar hangi yöntemle hesaplanırsa hesaplanırsın AB ve ABD'den daha düşük seviyededir. Türkiye'de tarımsal desteklerin GSMH'ye oranı yüksek olmasına rağmen, tarımsal nüfus hesap edildiğinde kişi başına desteklerin bu ülkelere göre çok yetersiz bir seviyede kaldığı görülecektir. AB ülkeleri bütçesinin yarısından fazlasını tarımsal desteklerle ayırarak tarım sektörünü her geçen gün daha fazla geliştirmektedir (Korkmaz, 2015: 83).

Türkiye 1990'lı yıllardan sonra tarımsal desteklerin finansmanını, bütçe, fonlar ve ziraat bankası gibi tüzel kişiler tarafından sağlamıştır. 1994 yılında ziraat bankası kanalıyla bütçeden çiftçilere ucuz girdi sağlamak ve girdi kullanımını artırarak tarımsal üretimde artış sağlamak için zirai ilaç fidan ve tohumluk ödemeleri yapılmıştır (Çomaktekin, 2009: 106). Aynı zamanda artık ziraat bankası ile birlikte özel kredi kurumları da tarım sektöründe üretim yapanlara düşük faizli, kredi vermektedir.

Örneğin sermayedarlar tarafından kurulan ticari bankalar ve sigorta şirketleri çiftçilere düşük faizli kredi vermektedir. Benzer şekilde özel bankalar da tarım kesimine kredi verebilmektedir. Ülkelerin merkez bankaları tarımsal faaliyetleri yaygınlaştırmak ve özendirmek için faaliyet göstermektedirler. Bu alanda merkez bankalarının görevi kredi kuruluşlarını finanse etmek ve reeskont işlemleriyle piyasaya katkı sağlamaktır (Ağca, 2010: 31).

Tarımsal destekleme fonları ise Geliştirme ve Destekleme Fonu, Destekleme ve Fiyat İstikrar Fonu (DFİF) ve Kaynak Kullanımını Destekleme Fonu'dur. DFİF, para ve kredi kurulu kararlarıyla üreticilerin fiyat dalgalanmalarından korunmasını ve tarımsal girdilerin sübvansiyonunu sağlamakla birlikte ihracatın geliştirilmesini, ihracata yönelik yatırımlarının finansmanını sağlama amacıyla meydana getirilmiştir. DFİF'in kapsamına, Türkiye Zirai Donatım Kurumu, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş ve Tarım Kredi Kooperatifleri ile birlikte gübre dağıtımını yapan özel kuruluşlarında girmesi zaten ağır olan yükü daha ağır hale getirmiştir. Toplu Konut İdaresi Tarafından idare edilen Geliştirme ve Destekleme Fonu, tarım, hayvancılık ve besicilik faaliyetlerini yürütmüş ve 2000 yılında tasfiye edilmiştir (Çomaktekin, 2009: 107). 1984'te kurulmuş olan Kaynak Kullanımı Destekleme Fonu ise kalkınma planlarını incelenmesini ve yıllık programlardaki hedeflere göre yatırımların yönlendirilmesini ve ihtisas kredi maliyetlerini düşürmek için kurulup ve 2002'te tasfiye edilmiştir. Açıkçası 1980'li yıllardan sonra Türkiye'de kurulan fonların daha çok politik kaygılarla tarım sektörüne kaynak amacıyla faaliyet sürdürdükleri iddia edilmektedir (Orhan, 1999: 93).

Türkiye'de tarımsal alanlarda faaliyet göstermek için kurulan ziraat bankası, 2000'li yıllara kadar tarımsal kredilerin %99'luk kısmını temin etmiştir. Banka tarımsal faaliyetlere kredi sağlamakla beraber çeşitli kanun ve kararnameler kapsamından girdi sübvansiyonları gibi faaliyetleri de sürdürmektedir. Ziraat bankası tarım sektörünü kalkındırmak için 2000'li yıllara kadar tarımsal alanda verilen kredilere piyasa faiz haddinin oldukça altında kredi olanakları sunmuş ve piyasa faiz haddinin altında verilen bu krediler bankanın mali yapısını olumsuz etkilemiştir. Ziraat bankası tarım sektörüne, yatırım ve tarım işletme kredileri kapsamında iki tür kredi olanağı sağlamıştır (Orhan, 1999: 95).

Ziraat bankası, Tarım Kredi Kooperatiflerine küçük ve orta boy tarım işletmelerine vermiş olduğu faiz oranından kredi sağlamıştır. Ziraat bankasının tarım

kredi kooperatifleri kanalıyla doğrudan üreticilere sağlamış olduğu tarımsal kredi kayıpları, Hazine Müsteşarlığının görev zararı olarak karşılanmaktadır. Ziraat bankası 2000’li yıllara kadar tarım satış kooperatiflerine kredi sağlamış ve sağlamış olduğu bu krediler geri gelmediğinden dolayı 2000 yılında alınan bir kararla bankanın şimdiye kadar tarım satış kooperatiflerine vermiş olduğu kredi uygulamalarına son verilmiştir (Cesur, 2004: 118).

1.7 TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ ARAÇLARI

Tarım sektöründe üretimin doğal koşullara bağlı olması, tarım ürünlerinin beslenmedeki rolü ve tarım sektörünün diğer sektörler karşısındaki zayıflığından dolayı devlet müdahalesi gerekli görülmektedir. Nerdeyse dünyanın her yerinde ülkeler belirli amaçlar doğrultusunda tarımsal destekleme politikalarına başvurumaktadırlar. Tarımsal destekleri hayata geçirmek ve uygulanmalarını sağlamak, tarımsal destekleme araçlarının kullanılmasıyla gerçekleşmektedir. Ülkelerin tarımsal yapılarındaki değişiklikler kullanılacak olan destekleme araçlarının büyüklüklerinde farklılıklara neden olmaktadır (Çomaktekin, 2009: 23).

Türkiye’de uygulanan tarımsal destekleme politikaları, girdi destekleri, destekleme alımları, düşük faizli tarımsal kredi, süt teşvik prim ödemeleri, doğal afet ödemeleri, destekleme primleri ve ekim alanlarının sınırlandırılması gibi araçlar kullanılarak politikalar yürütülmektedir. Ayrıca tarım sektörünü kalkındırmak için tarımsal alt yapı yatırımları, eğitim, yayım, araştırma, yatırım teşvikleri, dış ticaret teşvikleri ve ithalattan koruma yöntemleri gibi araçlar kullanılmaktadır (DPT,1999).

Tablo 1.18. 2017 Yılında Tarım Sektörüne Verilen Toplam Tarımsal Destekler

Destekler	Miktarı (TL)
Alan Bazlı tarımsal Destekler	2.696.883
Fark Ödeme Destekleri	3.927.947
Hayvancılık Destekleri	3.848.326
Tarımsal Sigorta Desteği	853.518

Telafi Edici Ödemeler Kapsamında Destekler	197.712
Diğer Tarımsal Destekler	499.891
Kırsal Kalkınma Destekleri (Kırsal Kalkınma ve Genç Çiftçi)	793.894
Kırsal Kalkınma IPARD Destekleri	81.00
TOPLAM	12.899.171

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, 2017 Faaliyet Raporu.

Tarımsal destekleme politikaları üreticiden tüketiciye kadar geniş bir kitleyi etkisi altına alabilecek özellikler taşıdığından dolayı uygulamada birçok araç kullanılmaktadır. Tarımsal destekleri belirleyip uygulamasını sağlamak için Tarımsal Destekleme ve Yönlendirme Kurulu kurulmuş ve 18.04.2006 tarih ve 5488 sayılı kanuna göre tarımsal destekleme araçları aşağıda açıklanacağı gibi gruplandırılmıştır (Ağca, 2010: 22).

1.7.1. Doğrudan Gelir Desteği

Doğrudan gelir desteği (DGD), üretim miktarı ve ürün çeşidinden bağımsız bir şekilde tarımsal faaliyetlerle uğraşan ve tarımsal faaliyetlerde bulunan çiftçiye verilen sabit bir gelir desteği olarak tanımlanmaktadır (Yavuz, 2003).

Litatürde doğrudan gelir destekleri, üretici gelirlerini artırmayı amaçlayan iki farklı destek biçiminde kullanılmaktadır. Üretimden tamamen bağımsız bir şekilde verilen doğrudan gelir desteği uygulamasında, dış ticarete, üretim, tüketim alanlarında alınan kararlar ve fiyat oluşumları serbest piyasa koşullarına bırakılarak, çiftçilerin gelir düzeyinin artırılması amacını hedeflemekte ve bu yöntemle tarımsal faaliyetlere kaynak aktararak toplumsal refahın yükseltilmesi amaçlanmaktadır. Tarımsal destekleme politikalarında üretimden tamamen bağımsız doğrudan gelir desteği, son yıllarda tarımsal destekleme politikalarında sıkça başvurulan bir destekleme aracı haline gelmiş ve uygulamada birim alan ve hayvan başına verilmektedir. Benzer şekilde üretimi kısmen yönlendirme amacı taşıyan çevre, hayvan refahı, telafi edici ödemeler, gıda

güvenliği gibi şarta bağlı ödemeler ve doğal afet gibi tazminat ödemelerinde de çoğunlukla doğrudan gelir desteği kapsamına girmektedirler. Üretimden bağımsız bir şekilde verilen doğrudan gelir desteği, vergi mükellefleri tarafından bütçe kanalıyla finanse edilebilen bir destek şeklidir. Doğrudan gelir desteği tarım sektörü gelişmiş ülkelerde olumlu etkilerini kolayca göstermektedir. Ancak tarımsal alt yapı sorunlarını çözmemiş ekonomilerde ise beklenenin dışında etkilere yol açmaktadır (Günaydın, 2006: 25).

Tarımsal Destekleme Kurulu'nun teklifi üzerine üreticilere, tarımsal üretim amacıyla işledikleri araziler için Bakanlar Kurulu tarafından birim ödeme miktarı üzerinden doğrudan ödeme yapılır. Üreticilerin amaçlarını ve çevre koruma koşullarına uyumu kolaylaştırmak için ödeme miktarları farklı düzeylerde belirlenebilir. Doğrudan gelir desteği ödemelerine ilişkin esas ve usuller 18.04.2006 tarih ve 5488 sayılı kanunun temel yapısıyla çelişmeyecek şekilde, kurul önerisiyle bakanlık tarafından çıkarılacak tebliğler ile belirlenir. Bu tebliğler yılın ilk iki ayı içerisinde yayımlanır ve bakanlık gerektiği takdirde ek tebliğler çıkarabilir (25.04. 2006 Tarih ve 26149 Sayılı Resmi Gazete).

Dünyanın birçok ülkesinde uygulanan DGD'nin, tarımsal politikaların amacına yönelik iki tür işi yerine getirmesi beklenmektedir. İlk olarak toplumdaki gelir dağılımını ve gelir dağılımına bağlı olarak ortaya çıkan yapısal özellikleri iyileştirmek; daha sonra ise ürün ve girdi piyasalarında ortaya çıkacak piyasa bozuklukları halinde uygulanan politikaların yerine geçerek etkinliği artırmaktır (Acar ve Bulut, 2009: 5).

DGD'nin dünyada bir politika aracı olmasının nedeni, piyasayı en az şekilde etkilemesi ve uluslararası ticaretin serbestleştirmesine katkı sağlamasıdır. Türkiye'de DGD herhangi bir şarta bağlı olmaksızın tamamen işlenen tarım arazi başına verilen bir destek türüdür. Ancak AB ve ABD'de çeşitli şartlara bağlı olarak belirlenen ürünlere verilen bir destek şeklidir. Aynı zamanda ülkeler DGD ile üretimin kontrol altına alınmasını, doğal kaynak ve çevrenin korunmasını da amaçlamaktadırlar. Hatta AB'de DGD'den faydalanmak isteyen üreticiler, gıda, hayvan ve bitki sağlığını dikkate almak zorundadırlar. Benzer şekilde Türkiye, Meksika ve Romanya gibi ülkeler DGD'nin ana amaçlarının yanında tarımsal faaliyetleri iyileştirilerek üretimi artırma, girdi kullanımını yaygınlaştırmak ve bütçe yüklerini azaltmayı hedeflemişlerdir. DGD ile hedeflenen amaçlar ise şöyledir (Yavuz, 2005: 51).

- Üretim faktörleri için gerekli olan finansmanı doğrudan üreticilere ulaştırmak,
- Eskiden uygulanan tarımsal desteklerin gerçek üretim yapanlara ulaştırılmadığından, bu desteklerin kaldırılması ve ekonomiye getirdiği aşırı finansman yükünü azaltmak,
- Devlet tarafından verilen bazı sübvansiyonların kaldırılması sürecinde, üretim yapanların bütçe tarafından desteklenmesi ve yapılan desteklerin bütçe kapsamına alınması,
- Piyasaya yapılan müdahaleleri azaltarak, fiyatların serbest piyasa koşullarında oluşmasını sağlamak,
- Ülkenin her bölgesinde üretici kayıtlarını doğru alınması, yapılan bu kayıtları her yıl yenileyerek ekonomiye katkı verecek tarım politikalarının oluşturulması ve AB'ye uyum süreci içerisinde gerekli zemini hazırlamak,
- Uygulamanın şeffaf bir şekilde yürütülmesi ve desteklenen kitleye bağlı olarak daha adaletli bir gelir dağılımını sağlamaktır.

DGD dünyanın farklı ülkelerinde aynı amaçlarla uygulanmış olsa da, DGD'yi kullanan ülkelerin tarım sektörü yapısı, sorunları, bağlı bulunduğu ülkeler grubuna uyumu ve uluslararası antlaşmalar sonucu meydana gelen yükümlülükler belirleyici olmuştur(Yılmaz, Demircan ve Dernek, 2008: 249). Sürekli olmayıp belli dönemler için kullanılan DGD, tarımsal faaliyetlerde verimliliği artıran politikalarla piyasa engellerini ve diğer sektörlerde meydana gelen politika değişikliklerinin olumsuz etkilerini azaltma amacıyla uygulanmaktadır (Çavuş, 2009: 128).

Ülkeler etkin bir doğrudan gelir desteği politikası yürürlüğe koymak istiyorsa bunun için bazı adımları takip etmelerinde yarar vardır. Bunun için uygulamanın kırsal kalkınma, sözleşmeli üreticilik, sigorta, çevre gibi alanlarla ilişkilendirilmesinde büyük bir fayda vardır. Bu kapsamda doğrudan gelir destekleri, kontrollü ve izlenebilir krediler biçiminde verilebilir ve bu şartları piyasada sağlayanlar kişiler başarılı olarak kabul edilmektedirler (Bayaner, 2013: 28).

Doğrudan gelir destekleme kavramı Türkiye'de ilk kez 1995 yılından sonra 8. Beş Yıllık Kalkınma Planında ve Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARİP) kapsamında 1999 ve 2000 yıllarında IMF'ye verilen niyet mektuplarında yer verilmiştir. DGD sistemi bu yaklaşımlar çerçevesinde 2000 yılında önce pilot olarak 4 ilde, sonra ise

2001, 2002, 2003 ve 2004 yıllarında ülkenin dört bir yanından uygulamaya konmuştur. 2001 yılında ülke genelinde uygulamaya konulan DGD sisteminden sonra Çiftçi Kayıt Sistemi (ÇKS) büyük bir gelişme göstermiştir. İlk iki yılda uygulanan uygulamalarda sadece arazi ve çiftçi bilgilerine yer verilmiş, 2003 yılında ise arazi, çiftçi ve ürün bilgileri toplanmaya başlanmıştır (Yavuz, 2005: 52).

DGD politikalarının asıl amaçların biri de üreticilerin kayıt altına alınmasıdır. Durum böyle iken tarım ile ilgisi olmayan spekülörleri, kuyumcu, avukat, yapı konut kooperatifleri, ticaret erbabı tüccar, doktor, otelci, serbest meslek sahipleri, un fabrikatörü, gibi meslek gruplarının DGD sisteminden yararlanmak için, tarımsal üretim yapmamalarına rağmen sahip olduğu tapulu arazilerini kaynak olarak göstererek DGD sistemini suistimal etmişlerdir. Yaşanmış olan sahtekârlıklar DGD'yi doğrudan etkilemiştir. DGD sisteminde yaşanan bu etik dışı davranışlar göz önüne alınırsa, DGD sisteminin denetlenmesinin çok büyük önem arz ettiği anlaşılacaktır (Kamacı, 2006:39, Yapar, 2005: 33).

Teftiş Kurulu Başkanlığı tarafından DGD sistemin denetimini sağlamak için ön denetim ve denetimler yapılmaktadır. DGD'ye başvurular başladıktan sonra ön denetimler, Teftiş Kurulu tarafından atanan müfettişler tarafından örnekleme yöntemiyle yapılmaktadır. Denetimler yapıldıktan sonra, ÇKS'de çiftçilerin girmiş olduğu bilgiler sahte ise çiftçi hakkında ilgili Cumhuriyet Başsavcılığına başvurulur. Ayrıca müfettişler gelen şikâyet ve ihbarların da üzerinde önemle durmaktadırlar (Korkmaz, 2015: 131).

DGD sistemi 2009 yılında yürürlükten kaldırılmış ve bu sistemin yerine kimyevi, mazot, organik tarım, gübre, iyi tarım uygulamaları, tarım analizi ve diğer alan bazlı tarım destekleri, hayvancılık destekleri, sertifikalı tohum, fidan destekleri ve 16 ürüne verilecek fark ödemesi destekleri sistemine geçilmiştir (Ağca, 2010: 56).

1.7.2. Pazar fiyat desteği

Ülkeler tarımsal fiyatları belirli bir seviyede tutmak ve belirlemek için fiyatlara müdahale ederek yüksek dış tarifeler kullanmaktadırlar. Müdahale fiyatı; tarımsal ürün fazlası meydana geldiğinde, üreticileri korumak ve fiyatlarının düşmesini engellemek için otoriterlerce belirlenen en düşük fiyattır. Eğer devletin belirlediği ürünlerde üretim

fazlası meydana gelirse, piyasaya müdahale ederek ürün fazlasının belirlenen fiyattan satın alır. Tarife ve kotalar ise; yurtdışından ürün girişini zorlaştırarak, içindeki fiyatların düşmesini ve üreticilerin mağdur olmaması için uygulanmaktadırlar. Ayrıca üretim fazlası meydana gelirse, bu ürünler ileriki zamanlarda kullanılmak üzere depolarda saklanmakta veya ihracat teşvik primleri ile ihraç edilmektedir (Gökdemir, 2004).

Bakanlar kurulunun, geçmişten günümüze kadar geçen sürede en çok kullandığı tarımsal destekleme araçların biri olan pazar fiyat desteğini kullanarak alımı yapılan her bir ürünün hangi fiyattan alınacağını belirleyerek alım yapacak olan kurumları belirlemektedir (Acar ve Bulut, 2009: 3). Genellikle Pazar fiyat desteği kapsamında olan tarımsal ürünler sürekli fiyat dalgalanmasına maruz kalan ürünlerdir. Üretici, tüketici ve devlet tarafından önemli olan ve birçok üretici tarafından üretilen ürünler, pazar fiyat desteği ile desteklenmektedirler (Kamacı, 2006).

Devlet, tarım sektöründeki ürün fiyatlarına direk olarak müdahaleyi ifade eden destekleme alım politikalarıyla belirli bir fiyattan satılan ürünlerin hepsini alma garantisi vermektedir. Türkiye’de 2001 yılına kadar geçen süreçte destekleme politikası kapsamından destekleme alımları en önemli araç olarak kullanılmaktaydı. Türkiye’de bu dönemde destekleme alımlarına tabi olan ürün miktarının ve alım fiyatlarının belirlenmesinde, iktisadi olarak rasyonel davranılmadığı ve daha çok siyasi kaygıların belirleyici olduğu görülmüştür. Çünkü seçim dönemlerinde alıma tabi olan ürün miktarlarında ve ürün fiyatlarında önemli değişiklikler gözlemlenmektedir. 1932’de Türkiye’de ilk destekleme alımları buğdayla başlamış ve 1974’te ise alımı yapılan ürün sayısı 30’u aşmıştır. Ancak 1980 yılında alınan 24 Ocak kararlarıyla beraber desteklenen ürün sayısı 1990 yılında 10’a düşmüştür. Fakat 1991 yılındaki seçim ile beraber desteklenen ürün sayısı 24’e yükseltilmiş (Yeni ve Özçiçek Dölekoğlu: 2008: 18-19).

Pazar fiyat desteği üretici lehine yapılan bir destekleme biçimidir. Tarım sektöründe yapılan üretimi, üretim yapanların gelirlerini ve piyasadaki tüm kesimlerin gelirlerini düzenlemede oldukça etkili bir argümandır. Üreticinin ürettiği ürüne göre taban fiyat belirlenir ve fiyat primleri ödenir. Bunlarla beraber iç pazarı dışarıdan korumak için uygulanan tarife ve kotalarda değerlendirilebilir. Tüketici açısından pazar

fiyat desteklerini en olumsuz yanı, satın aldıkları ürünlerin fiyatındaki artıştır (Çavuş, 2009: 7-8).

Destekleme alımlarına konu olmuş ürünlerin üretiminde önemli derecede artışlar meydana gelmiştir. Fakat Türkiye’de desteklemem alımlarına giren ürünlerde kalite ve verimlilikte aynı başarının şekillenmiş olduğunu söylemek mümkün değildir. Destekleme alımına konu olan ürünlerin üretiminde meydana gelen artışlar, daha çok ekim alanlarının diğer ürünler aleyhine genişlemesinden kaynaklanmış ve ürünlerin teslim edilmesinde kalite ve verimliliğinde de düşüşler gözlemlenmiştir. Aynı zamanda bazı ürünlerin (şeker pancarı, çay vb.) üretiminde fazlalıklar meydana gelmiştir. Benzer şekilde destekleme alım politikasının gelir dağılımı için düzeltici bir politika olduğunu söylemekte yanlış olur. Çünkü bu politikayla büyük çiftçi ile küçük çiftçinin gelir farkları korunmuştur. Aynı şekilde alıma konu olan ürünlerin fiyatlarının siyasi kaygılarla belirlenmesi tarımsal üretim yapan üreticilerin gelirlerinde istikrarsızlığa neden olmuştur (Çomaktekin, 2009: 126).

Destekleme alımı uygulamasıyla yapılan destek miktarının yıllar boyunca dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Toplam destekleme tutarı 1990 yılında 244,5 milyon dolar, 1992 yılında da 909,5 milyon dolara yükselmiş ve 1995 yılında yine 141 milyon dolara gerilemiştir. Aynı zaman da 1997 yılında destekleme tutarı 841,1 dolara yükselirken 2001 yılında yine 110,2 milyon dolara düşmüştür (Korkmaz, 2015: 104).

1.7.3. Girdi Destekleri

Türkiye’de tarım sektöründe kullanılan girdilere uzun yıllardan beri sübvansiyon uygulanmaktadır. Tarım sektörü sübvansiyonlarla “ticari gübre, tohum, ilaç, projeli hayvan, suni tohumlama, ithal damızlık hayvan, yem” gibi girdilerle üreticileri desteklenmektedir (Özdemir, 1998: 273). Türkiye’de tarım sektöründe en önemli girdi sübvansiyonu kimyevi gübreye girdisine uygulanmaktadır (Yapar, 2005: 30). Yaşanılan petrol krizinden sonra artan fiyatlarından dolayı gübre ödeme biçimi ve miktarı yıllara göre farklılıklar göstermiştir.

Tarımsal üretim girdilerinin en önemli araçlarından biri olan gübre, üretimde artış ve verimliliği sağlamada kritik öneme sahiptir. Türkiye’de tarımsal üretimde 2001

yılına kadar süren gübre desteklemeleri, gübre üreten ve lojistiğini sağlayan kuruluşlar tarafından indirimli bir şekilde dağıtılmıştır (Cesur, 2004: 77).

1986 yılına kadar Türkiye’de devletin hakim olduğu gübre sektörü, gerek üretimde gerekse dağıtım ve tedarikinde bu tarihten sonra serbestleşmeye başlanmış, fiyat, ihracat, ithalat liberalize edilmiş ve özel sektör teşvik edilmiştir. Türkiye Ziraat Donatım Kurumu (TZDK) ülkedeki tarım sektörüne makine, traktör, gübre ve ilaç gibi temel girdileri pazarlama ve tedarik etme maksadıyla 1986 yılına kadar devlet tekeli konumundaydı. Ülkede serbest piyasa koşulları uygulanmaya başladıktan sonra Pazar payı giderek azalan TZDK’ye bağlı birçok işletme 1998-2000’de özelleştirilerek birçok birimi kapatılarak ortadan kaldırılmıştır. Benzer şekilde tarım sektöründe devlet tekelinde olan iki çok önemli üretim kuruluşu İstanbul Gübre Sanayi A.Ş ve Türkiye Gübre Sanayi A.Ş (TÜGSAŞ) özel sektöre devredilmiştir (Şengül vd., 2010).

Tablo 1.19. 1990-2001 yıllarında kullanılan tarımsal girdiler(milyon)

Yıllar	1990	1995	2000	2001
Gübre destekleri	467.1	360.2	150.7	59.8
İlaç Destekleri	28.1	24.8	19.7	14.8
Tohum Destekleri	4.3	1.5	3.9	1.1
Hayvancılık Destekleri	0.9	4.7	19.3	33.7
Toplam Girdi Desteği	500.4	391.2	225.5	137.9

Kaynak: Yeni ve Özçiçek Dölekoğlu. 2008:44-45

*Toplam girdi desteği su ve elektrik desteklerini kapsamaktadır.

1980’li yıllardan sonra gübre ihtiyacını karşılamak için hükümetler gerektiğinde ithalat yoluna dahi başvurmuştur. Türkiye’de hükümetler, 1994 yılından sonra toplam gübrenin %30’unu, 1995’te %50’sini, 1998’de %37’sini ve 1999’da %24’ünü temin etmiştir. 90’lı yıllarda verilen gübre destekleri, bütün girdi desteklerini hemen hemen %90’ını oluşturmuştur (Çomaktekin, 2009: 129-130). Yukarıdaki tabloda da görüldüğü

gibi hükümetler tarafından verilen girdi destekleri yıllara göre farklılıklar göstermiştir. Verilen girdi destekleri içerisinde en fazla gübre desteği verilmiş ve en az ise hayvancılık alanında girdi desteği verilmiştir.

Tarım sektöründe verimli ve vasıflı üretim artışı sağlamak için kullanılan önemli girdilerden bir diğeri ise vasıflı tohum kullanımındır. Türkiye’de üreticilere sağlanan tohum destekleri, üretici ve dağıtıcı kuruluşlar aracılığıyla sağlanmıştır. Ayrıca Türkiye’de yapılan tohum destekleri, vasıflı tohumların yaygınlaşmasını ve çiftçiler arasından kaliteli tohumların kullanımına ve gelişmesine katkı sağlamıştır. Fakat 1990 yılından sonra yapılan tohum destekleri, gübre ve tarımsal ilaç desteklerine göre daha az olduğu görülmektedir.

1990-2001 yılları arasında kamu sektörünün desteklediği diğeri bir üretim girdisi de tarımsal ilaçlardır. Devletin, aldığı genel koruma önlemleriyle bitki ve hayvan hastalıklarına karşı çiftçilerin yaptıkları üretimde kullandığı ilaçlara destek vermiştir. Devlet, üretim yapanların tarımsal hastalıklarla mücadele ve hayvan tedavisinde kullandıkları tıbbi ilaçlarda, ilacın içeriğine bağlı olarak % 0-30 arındaki kısmı çiftçiye geri ödenerek, tarımsal üretim yapanlara girdi desteği sağlanmıştır (Çomaktekin, 2009: 130).

Hükümet, sulama ve kredi desteği dışında diğeri girdi desteklerini 2001’de IMF’ye verilen taahhütle kaldırmış olmakla birlikte, tarımsal üretim yapanların belli şartları yerine getirmesi halinde girdi desteğinin sınırlı bir şekilde uygulanacağını belirtmiştir. 2001 yılında tohum desteği kaldırılmasına rağmen tarımsal üretimde sertifikalı tohum kullanan çiftçilere girdi desteği sağlanmıştır (Acar ve Bulut, 2009: 4).

Hayvancılık sektörüne sağlanan girdi desteklerinin en önemli olanı ise ithal damızlık ve tohumlama destekleridir. Türkiye’de 1987’den sonra suni tohumlama ile hayvancılık sektörünü desteklenmeye başlanmış ve suni inek başına desteklenme sağlamıştır. Benzer şekilde 2000 yılından sonra suni tohumlama sonucu doğan buzağılar da bu teşviklerin kapsamına girmiştir. Benzer şekilde 1987 yılından sonra kaliteli damızlık ithalatı da desteklenmeye başlanmış ve destekleme ithal edilen damızlık başına yapılmıştır (Yeni ve Özçiçek Dölekoğlu, 2008: 28). Bir program dahilinde de 1987-2000 yılları arasında toplamda 295.000 üstün verimli sığır ithal edilmiş ve üreticilere dağıtımını sağlanmıştır (sekizinci beş yıllık kalkınma planı, 2002: 216).

1.7.4. Primler

Türkiye’de özellikle sanayi sektöründe prim sisteminin uygulandığı görülmektedir. 1990 yılında prim ödemeleri kütlü pamuk ile başlamış, tarım sektöründeki alt yapı yetersizliğinden dolayı son verilen uygulamaya 1998 yılında tekrar başlanmıştır (Yedinci beş yıllık kalkınma planı, 1999: 240). Daha önce pamuk ile başlayan prim sistemine 1999 yılında soya ile yağlık ayçiçeği ve 2000 yılında da kanola ile zeytin yağı prim sistemine içerisine dahil edilmiştir. Türkiye’de prim sistemi bu ürünlerle birlikte diğer bitkisel ürünler içinde halen sürdürülmektedir.

Teşvik adı altında prim sistemi, hayvancılık sektöründe de kullanılmış bir politika aracıdır. Türkiye’de belirli süt işletme tesislerine bırakılan beher litre süt için 1987 yılında teşvik primi ödemelerine başlanmıştır. Süt teşviki uygulamasıyla düşünülen, üretim miktarında artışı sağlamak ve büyük gelişmiş süt işletme tesislerinde kapasite kullanımını artırmaktır (Cesur, 2004: 91). Günümüzde süt teşvik primi uygulamaları halen sürdürülmektedirler. Türkiye’de uygulanan süt teşvik prim sistemi, işletmelere gelen süt miktarında artış sağlamış ve süt işleyen kurumların teknolojik açıdan gelişmesine katkı sağlamıştır. Ülkemizde 1990 yılında beyaz ve kırmızı et için teşvik ödemesine geçilmiş fakat bu uygulamaya 1995 yılında son verilmiştir (Çomaktekin, 2009: 127).

1.7.5. Kredi Desteği

Tarım sektöründe üretim yapanlar, ürünlerin ekilmesinden ve ürünün biçilmesine kadar geçen sürenin uzunluğu, üretim yapanların yılda bir kez gelir etmeleri çoğunlukla çiftçilerin krediye ihtiyaç duymalarına sebep olmaktadır. Tarımsal üretim yapanlar kredi ihtiyaçlarını çeşitli kaynaklardan temin edebilirler. Kişilerden alınan krediler ve borçlar kurumsallaşmamış kaynakları oluştururken, resmi kurum ve kuruluşlardan alınan krediler ise kurumsallaşmış kaynakları oluşturmaktadır (Ağca, 2010: 29).

Türkiye’de tarımsal üretim yapan işletmelerin çoğunlukta olması ve biriktirdikleri sermayenin az olması, üretim artışı ve verimlilik artışını sağlamada kredi desteğinin önemini daha fazla artırmaktadır. Türkiye’de tarımsal üretimi modernize edip

ve tarımsal üretim yapanların gelir seviyelerini yükseltmek için çiftçilere cari faiz haddinden daha düşük seviyede kredi imkanları tanınmıştır. Fakat Türkiye’de verilen tarımsal kredilerden küçük işletmelerin yeterince faydalanmadıkları görülmektedir. Var olan araziye göre krediler için tabu ve kadaströ çalışmalarının yeterince iyi olmaması ve tarım sektöründe bürokrasinin baskınlığı temel başarısızlık nedenleri olarak görülebilir (Çomaktekin, 2009: 131).

Tarım sektörüne 1990-2001 yılları arasında kredi desteği sağlayan kuruluşlar Tarım Kredi Kooperatifleri ve Ziraat Bankasıdır. Ziraat bankası kredileri, işletmelere yatırım ve işletme olarak kullandırmıştır. Aynı zamanda ziraat bankası, tarım kredi kooperatiflerinin kullandığı kredilerin büyük bir payını kendisi karşılamıştır. Bu yıllarda tarım kredi kooperatifleri ve ziraat bankasıyla birlikte DFİF da tarımsal üretim yapanlara ucuz kredi fırsatları sağlamıştır (Yeni ve Özçiçek Dölekoğlu, 2008: 20).

Tablo 1.20. Bazı Bankaların Günümüzde Sunduğu Tarımsal Kredi Ürünleri

Ziraat Bankası	Şekerbank	Denizbank
İşletme Edindirme Kredisi	Tarımsal Yatırım Kredisi	Tarımsal İşletme Kredileri
Arazi Alım Kredisi	Tarımsal İşletme Kredileri	Tarımsal Yatırım Kredileri
Hasat ve Pazarlama Kredisi	Tarla Büyütme Kredisi	Projeli Yatırım Kredileri
Üretim Destek Kredisi	Tarım Ekipmanları Kredisi	TMO Makbuz Karşılığı Krediler
Taksitli Tarım Destek Kredisi	Tarımsal Eko.kredi	Elektronik Ürün Senedi Karşılığı Krediler
Nakliye Aracı Kredisi	Kırsal Kalkınmaya Destek Kredisi	SMS ile Tarımsal İhtiyaç Kredisi
TMO Makbuz Karşılığı Krediler	Çiftçilere Yönelik Kredi Kartı-Hasat Kart	Hasat Vadeli Kredili Mevduat Hesabı
Elektronik Ürün Senedi Karşılığı Krediler	-	Genç Çiftçi Kredisi
Lisanslı Depoculuk Yatırımları	-	Benim Bahçem Benim Tarlam Kredisi
Sözleşmeli olan Üretim Kredileri	-	Bağ-kur Kredisi
İyi Tarım	-	-

Uygulamaları Kredileri		
Genç Çiftçi Kredisi	-	-
Organik Tarım Kredileri	-	-
IPARD Kredileri	-	-
Yapılandırma Uygulamaları	-	-

Kaynak: Duramaz ve Taş, 2018: 39.

Tablo 1.20’de görüldüğü gibi ülkemizde tarım sektörüne cari faiz oranından daha düşük seviye kredi veren kurumların başında ziraat bankası gelmektedir. Çiftçilere en fazla kredi olanağı sunan ziraat bankası, verilen kredilerin geri gelmesinden dolayı zaman zaman çeşitli sıkıntılar yaşamıştır. Şekerbank ve Denizbank’ta her ne kadar çiftçilere kredi olanağı sunmuş olsa da ziraat bankasının vermiş olduğu kredi miktarından ve çeşitliliğinden daha az kredi vermektedirler.

1.7.6. Alternatif Ürün Destekleri Ve Tazminatlar

Tazminat ödeme sistemi ve alternatif ürün destekleri, üretilen ürünlerde meydana gelen arz fazlası ürünlerin üretiminin kısılması sonucu tarımsal üretim yapan çiftçilerin gelirlerinde meydana gelecek kayıpları telafi etmek amacıyla kullanılmıştır. Aynı zamanda kazanılan alanlarda arz açığı olan ürünlerin yetiştirilmesine olanak verilmesi veya kalite yetersizliği, hastalık gibi çeşitli nedenlerden dolayı bazı ürünlerin üretiminin azaltılması gerektiği durumlarda uygulanmaktadır. 2001 yılından sonra Türkiye’de alternatif ürün desteği çay, fındık, tütün ve şeker pancarı gibi ürünlere verilmeye başlanmıştır (Acar ve Bulut: 2009, 4, Çomaktekin, 2009: 148).

1993 yılında Bakanlar Kurulu Kararıyla ilk kez çay budama tazminatlarının ödenmesi öngörülmüştür. Bu alanda mevcut uygulamaları kapsayan son belge, 2011 yılında yürürlüğe giren “Kaliteli Çay Yaprağı Temini Amacıyla Budamaya Tabi Tutulan Çaylıkları Nedeniyle Üreticilerin Uğradığı Gelir Kaybının Tazminine Dair Karar”dır. Kararın başlığından da anlaşılacağı üzere bu kararın amacı, budama sonucunda çay üreticilerinin uğramış olduğu zararı ortadan kaldırmaktır. Buna göre ruhsatlı çay üreticileri, çayda verimi sağlamak amacıyla on yıllık zaman dilimi için her yıl onda bir oranında budama yapacaklardır. Çay-kur bu uygulamaya uymayan

üreticilerden yaş çay yaprağı satın almamaktadır. Üretim yapanların gelir kaybı o yıl ki yaş çay fiyatı üzerinden, budama yapılan alanlar için ise yıllık gerçekleşen üretim kaybının %70 oranından hesap yapılmaktadır (Korkmaz Tezcan, 2015: 50).

1994 yılından sonra ülke ihtiyacının üstünde olan tütün üretimini gerekli olan ihtiyaç seviyesine getirmek üzere kota uygulamasına başvurmuştur. 1994-1996 yılları arasında uygulanan kota uygulaması genellikle olumlu bir şekilde sonuçlanmıştır fakat uygulamaya düzenli olarak devam edinilememiştir. 1998-1999 yılları arasında üretim tekrardan yükselişe geçmiştir. Türkiye'nin stok miktarı olabileceğinden çok fazla olduğundan, ülkenin dış piyasada rekabet gücünü yitirmesine ve ürünlerini satın alma fiyatının çok altında sattığından ekonomik bir kayba yol açmıştır (Özkul ve Sarı, 2008: 8).

2005 yılında, Türkiye'de belirli bölgelerde patates siğili hastalığı görülmesinden dolayı, hastalığın görüldüğü ürünlere üretim kısıtlanması ve telafi edici ödeme desteğinin verilmesi yoluna gidilmiştir. Patateste görülen bir bitki hastalığı olan patates siğili, bu hastalığın görüldüğü arazilerde yirmi beş yıl geçmeden bu arazilerde patates ekiminin yapılmaması gerektirir. Bu uygulama günümüzde de bu hastalığa maruz kalan ürünlerde devam etmektedir (Çomaktekin, 2009: 148).

2001 yılında Tarım Reformu Uygulama Projesi (TRUP) çerçevesinde, fındıkta alternatif ürün desteğine geçilmiş ve belirli illerde fındık üretiminin durdurulması takdirinde sökülme masraflarını karşılanması üzere fındık üreticilerine birinci yıl için 65 dolar/dekar ve daha sonraki zamanlarda ise bakım, girdi, hasat parası olmak üzere 135 dolar/dekar ödeme gerçekleştirilmiştir. Fındık üretim alanlarında üretilecek başlıca alternatif ürünler; mısır, ayçiçeği, örtüaltı sebze, açıkta sebze, soya fasulyesi kuru fasulye gibi ülkede üretimi kısıtlı olup ihracata yönelik olan ürünlerdir (Akder, 2007: 79-80).

Doğal afet ödemeleri, tarımsal üretimi olumsuz bir şekilde etkileyen kuraklık, don, dolu, yangın, hayvan ve bitki hastalıkları gibi doğal afetlerin oluşturduğu maddi zararlardan dolayı belirli dönemlerde üreticilere yapılan yardımlardır. Doğal afet ödemeleriyle, tarımsal üretimi olumsuz etkileyen doğal afetler sonucu meydana gelen ürün kayıplarından dolayı üretici gelirinin tazmin edilmesi ve zararın tespit edilerek üretici gelirinin düşmesini önlemek hedeflenmektedir (Gaytancıoğlu,2009:50). Doğal afet ödemeleri 5254 sayılı kanunla belirlenmiş ve daha sonra bu kanun iptali ile 2090

sayılı kanun yürürlüğe konmuştur. Bununla birlikte doğal afetlerden zarar gören çiftçilere yönelik yardım fonu kurulmuştur. Bu fonun kapatılmasıyla 2090 sayılı kanun da hükmünü kaybetmiştir (Kamacı, 2006:30).

1.7.7. Mazot Desteği Gübre ve Toprak Analizi Desteği

2015 yılında ÇKS'ye ek olarak tarımsal üretim yapanlara, 08.04.2015 tarih ve 29435 sayılı resmi gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 2015 yılı tarımsal desteklemelerine ilişkin kararı (BKK) ile alan bazlı olacak şekilde mazot, gübre ve toprak analizi desteği yapılması öngörülmüştür. Bakanlık bu desteği vereceği çiftçilerin toprağının belirli büyüklükte olmasını ve laboratuvarlarda test edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Belirlenen büyüklüğün altından kalan tarım arazilerine toprak analizine dahil edilmemiştir. Benzer şekilde eğer müracaat edilen arazi 1 dekarın altındaysa, çiftçiler bu desteklerden yararlanmamaktadırlar (Korkmaz Tezcan, 2015: 47).

Yapılan destekleme çerçevesinde tarımsal üretim yapanlara dekar başına; süs bitkileri ve peyzaj, mera, özel çayır ve orman emvali alanlar için 3,1 TL. Yem bitkileri, hububat, baklagiller, yumru bitkiler, meyve ve sebze alanları için 4,6 TL, endüstri bitkileri ve yağlı tohumlu bitki alanları için 7,5 TL çiftçiler ödeme yapılacağı öngörülmüştür (Korkmaz, 2015: 110).

Tarımsal üretim yapanlar gübre, mazot ve toprak analizi desteklerinden faydalanmak için öncelikle ÇKS'ye kayıtlı olmaları gerekmekte ve gübre desteğini almak için ise başvuru dilekçeleri ile birlikte toprak analiz formu ve analiz raporu da sunmaları gerekmektedir. Bakanlığın ilgili birimleri tarafından destekleme ödeme planı, çiftçilere ait bilgilerin il ve ilçelerde ÇKS'ye girilmesinin tamamlanmasından sonra belirlenmektedir (Korkmaz Tezcan, 2015: 47).

1.7.8. İhracat Destekleri

Tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de tarım sektörüne en önemli destek dış ticaret kısıtlamalarla ile sağlanmaktadır. Ülkelerin dış ticaret önlemleri, ihracat teşvikleri ve ithalat korumalarından meydan gelmektedir. Türkiye 1980 yılından sonra tarım ürünleri ile ilgili izlediği politikalarda önemli değişikliklere gitmiştir. Fakat

tarımsal ürünlerin dış ticaretinden yapılan değişiklikler sanayi mallarındaki değişiklikler kadar kapsamlı olmamıştır.

Ülkeler yurt içinde üretim fazlası veren ve yurt dışında talep gören tarımsal ürünleri ihraç edip ülkeye döviz girişini kolaylaştırmak için dış ticarete bazı düzenlemeler yapabilirler. Ülkeler tarım ürünlerini dış piyasalarda satmak için vergi iadesi, dolaysız ödeme, düşük faizli kredi, ucuz girdi temini ve vergi muafiyetleri gibi ihracat sübvansiyonları sunmaktadırlar. Alınan bu önlemlerle malını ihraç edenlere, ya ihraç ettikleri ürünler karşılığında ulusal para olarak daha fazla ödeme yapılmış yâda malın maliyeti azaltılmış olur. Sonuç olarak her iki yöntemde ihracattan elde edilen gelirin artmasına yol açmaktadır (Gaytancıoğlu, 2009:55).

Türkiye 1980 yılından sonra tarımsal ürün ithalatında var olan miktar kısıtlamalarını kaldırarak özel tarifeli vergiler yürürlüğe konmuştur. Özel tarifeli vergilerden elde edilen kaynaklar, DFİF gibi bütçe dışı fonlara aktırılarak iç pazardaki fiyat istikrarı sağlanmak istenmiş ve bu kaynakların büyük bir kısmı da tarımsal ürünlerin ihracatının artmasında ve desteklenmesinde kullanılmıştır. 1990'da birçok ürününde ithalat kısıtlamaları kaldırılmış fakat stratejik öneme sahip ürünlerin kısıtlamalarına devam edilmiştir. 1993 yılında değişken vergiler, gümrük vergilerine çevrilerek AB'den gelen ürünlerin ithalatında uygulanan vergilerde indirimler yapılmıştır. 1994 yılında Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) kapsamında bazı süt ürünlerinin ve mısır vb. ürünlerde ithalat kısıtlamaları azaltılmış ve daha sonra DTÖ Tarım Antlaşması taahhütlerine göre ithalat düzenlemelerine devam edilmiştir. 1996 yılında ithalat izni uygulaması kaldırılmış ve 1997 yılında dışarıdan gelen hastalıklara karşı hayvancılığı korumak için canlı hayvan ithalatı durdurulmuştur. 1995 yılında AB imzalanan gümrük birliği ile ortak tarım politikasına (OTP) dahil olan tarım ürünleri, gümrük birliğinin dışında tutulmuş ve tercihli ticaret antlaşmalarına tabi tutulmuştur (Çomaktekin, 2009: 128).

Türkiye'de tarımsal ürünlerin ihracatını artırmaya yönelik yapılan ihracat teşvikleri ürün bazında verilen ve işletmelere yönelik olarak verilen teşvikler olmak üzere iki şekilde gerçekleştirilmektedir. Hükümet, ürün bazında yaptığı ihracat teşviklerini işlenmiş ve işlenmemiş tarım ürünlerine vermektedir. İşletmelere göre yaptığı ihracat teşvikleri ise, Pazar araştırma desteği, uluslararası nitelikteki yurtiçi ihtisas fuarlarının desteklenmesi, mağaza açma ve yurt dışında ofis marka tanıtım

faaliyetlerinin desteklenmesinin sağlanması, ihracat ve teslimler ile döviz kazandırıcı hizmetlerde ve faaliyetlerde resim, vergi ve harç istisnası, Türk ürünlerinin yurt dışında markalaşmasını sağlayacak çalışmaların desteklenmesidir (Songül, 2010:60).

1.7.9. Alan Bazlı Olarak Verilen Tarımsal Destekler

Türkiye’de yapılan alan bazlı tarımsal destekler, mazot ve doğrudan gelir desteği gibi girdi desteklerinden meydana gelmektedirler. Daha önce yukarıda da bahsettiğimiz gibi doğrudan gelir destekleri, üretimde bağımsız ya da kısmen üretimle ilişkili bir şekilde tarım sektöründe bulunanlara yapılan geri dönüşümsüz gelir transferi olarak tanımlanmaktadır. Türkiye DGD ödemeleri üretimden tamamen bağımsız bir şekilde çiftçilere verilmektedir (Yeni ve Özçiçek Dölekoğlu: 2008: 41). Ödemeler ÇKS’ye arazilerini kayıt ettiren tarımsal üretim sahiplerine verilmektedir.

Doğal kaynakların sürdürülebilirliği, su ve toprak kalitesinin korunması, erozyonun önlenmesi ve tarımsal üretimde meydana gelen olumsuz etkilerin azaltılmasına dönük arazilerin koruma altına alınması amacıyla uygulamaya konulan Çevre Amaçlı Tarımsal Arazilerin Korunması (ÇATAK) programı ile alan bazlı destekler çiftçilere verilmektedir. ÇATAK programı ile Uygulamalar 27 ilde belirlenen alanlarda gerçekleştirilmektedir. Adıyaman, Adana, Aksaray, Amasya, Ankara, Aydın, Burdur, Bilecik, Çanakkale, Çorum, Diyarbakır, Denizli, Edirne, Isparta, İzmir, Kahramanmaraş, Kayseri, Karaman, Kırşehir, Konya, Manisa, Mersin, Niğde, Nevşehir, Samsun, Sivas ve Tokat’ta bu uygulamalar kullanılmaktadır. Bu uygulamalar çerçevesinde tarımsal üretim yapanlara, minimum tarımsal arazi işlemeli tarım uygulamalarına 30 TL/da verilmektedir. Erozyonun engellenmesine yönelik toprak ve su yapısının korunmasına yönelik uygulamalarla arazinin boş bırakılmasına 60 TL/da, çevreyi korumaya yönelik uygulanan tarım teknikleri ve kültürel uygulamalara 135 TL/da ödeme yapılarak iyi ve verimli tarım uygulamaları desteklenmektedir (Korkmaz, 2015: 112-113).

2003 yılında alan bazlı DGD ödemelerine ek olarak, ÇKS sistemine dahil olan çiftçilere tarımsal faaliyetlerde kullanılan mazot için alan bazlı mazot uygulamasına geçilmiş ve 500 dekar olan tarımsal araziler için dekar başına mazot desteği verilmiştir. 2005 yılında tarımsal üretim yapanlara ürettikleri ürün çeşidi ve dekar başına göre 500

dekar olan tarımsal araziler için mazot desteğine ek olarak gübre desteği de çiftçilere verilmeye başlanmıştır. Ayrıca 2005 yılında alan bazlı olan DGD ödemeleri değiştirilerek, alan başına şartsız olarak DGD ödemelerine ek olarak toprak analizi yaptıran, sertifikalı tohum kullanan ve organik tarım yapanlara ilave DGD ödemelerine başlanmıştır. Yapılmaya başlanan gübre ve mazot desteği ile birlikte alan bazlı yapılan ödemeler içinde DGD ödemelerinin, verilen destekler içindeki payı azalırken girdi desteklerinin payının arttığı görülmüştür. 2005 yılında alan bazlı ödemelerin %30'luk kısmını mazot ve gübre ödemeleri oluştururken, 2008 yılında bu oran %41'e yükselmiştir (Çomaktekin, 2009: 142-143).

2005 yılında sertifikalı fidan ve tohum kullanım desteğine başlanmış ve bu destekler bitkisel üretim alanlarındaki faaliyetlerde, ülke içinde üretilip sertifikalandırılan fidan ve tohum alınıp tarımsal üretimde bunları kullanan üreticilere verilmektedir. Bu desteklerden faydalanmak isteyen üreticiler; ÇKS'ye kayıt olmak, yurtiçinde sertifikalandırılan tohum ve fidan kullanmak, zorundadırlar (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı). 2008 yılında sertifikalı fidan ve tohum desteği sağlanan bazı ürünler; yulaf, arpa, tritikale, çavdar, buğday, nohut, mercimek kuru fasulye, patates ve çeltiktir. 2007 yılından sertifikalı fidan ve tohum kullanım desteği 38,4 milyon \$ iken 2008 yılında yaklaşık olarak 61 milyon \$ olması beklenmiştir (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2009: 147).

1.7.10. Tarım Sigorta Ödemeleri

2006 yılında devlet destekli tarım sigorta uygulaması, tarımsal üretim yapanları fiyat ve gelir riskine karşı korunmak için, devlet sigorta ve risk yönetim araçlarını geliştirmek üzere bir takım çalışmaları esas almıştır. Ürün sigorta destek uygulamalarıyla, gerekli ödemelerin yapılması için sigorta primlerinin belirli bir oranı bu kapsamda desteklenmektedir. Tarımsal sigorta uygulamasında devlet tarafından desteklenecek azami prim destek oranı %50 ile sınırlandırılmaktadır (Yavuz, 2005: 63).

Sigorta destekleri, örtüaltı yetiştiriciliği, bitkisel üretim, su ürünleri, süt sığırları, kümes hayvancılığı için yangın, dolu, fırtına ve don gibi doğal afet risklerine karşı ilgili kayıt sistemine kayıtlı çiftçilere verilmektedir. Günümüzde tarımsal üretim yapanlar sigorta priminin %50'si oranında desteklenmektedirler. Tarımsal ürünlere sağlanan

sigorta desteği 2006 yılında 1,4 milyon \$, 2007 yılında 30.7 milyon \$ ve 2008 yılında 42,5 milyon \$ olmuştur (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2009: 147).

1.7.11. Kırsal Kalkınma Destekleri

2006-2010 yıllarında tarım stratejisi kapsamında, Kırsal Kalkınma Yatırımlarının Desteklenmesi; tarımsal üretim yapanlar, kırsal kesimlerde bireysel ya da toplumsal olarak yapacakları tarım ürünlerinin depolanması, ambalajlanması ve işlenmesine yönelik tarımsal faaliyetlerin ve kırsal kesimlerde alt yapıya ilişkin projelerin desteklenmesini hedefleyen bir hibe desteği programıdır. Kırsal kalkınma programları ile hedeflenen; kırsal kesimlerde gelir ve sosyal şartları iyileştirmek, alternatif gelir kaynaklarını oluşturmak, tarım ve sanayinin birleşimini sağlamak, devam etmekte olan kırsal kalkınma uygulamalarını etkinliğini artırmak ve alt yapı sorunlarını çözerek girişimcilik kapasitesinin artırılmasıdır (Çomaktekin, 2009: 148).

Türkiye’de alt yapı sorunlarını gidermek amacıyla ulusal ve bölgesel seviyede uygulanan projelerle kırsal kalkınma destekleri yapılmaktadır. Bölgesel düzeyde bu projelere bakacak olursa, Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak olmak üzere 9 ili kapsamakta olan Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP); Ardahan, Ağrı, Bayburt, Bitlis, Bingöl, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Iğdır, Hakkâri, Kars, Malatya, Tunceli. Muş ve Van olmak üzere 16 ili kapsayan Doğu Anadolu Projesi (DAP);, Artvin, Bayburt, Giresun, Ordu, Gümüşhane, Samsun Rize ve Trabzon olmak üzere 8 ili kapsayan Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) ve Aksaray, Konya, Karaman ve Niğde olmak üzere 4 ili kapsayan Konya Ovası Projesi (KOP) bölgesel düzeyde uygulanmakta olan projelerdir. Bölgesel çapta uygulanmakta olan bu projelerin amacı ise uygulandıkları bölgelerin su ve toprak kaynaklarını geliştirmek, bölgede yaşamakta olan insanların gelir ve yaşam seviyelerini iyileştirmek, bölgeler arasından var olan gelişmişlik farklarını ortadan kaldırmak, sürdürülebilir ve rekabetçi bir ortam oluşturmak ve ürün çeşitliliğini artıracak teşvikler sunmaktır (Korkmaz Tezcan, 2015: 63).

Kırsal kalkınma desteklerinden faydalanmak isteyen üreticiler, ulusal ÇKS sistemine ve ilgili sistemlere kayıt olmaları gerekmektedir. Kırsal destekleme ödemeleri kapsamında, tarımsal ürünlerin depolanması, işlenmesi, ambalajlanması ve

paketlenmesine yönelik kurulacak olan yeni tesislerin yapımı; tarımsal ürünlerin depolanması, işlenmesi, ambalajlanması ve paketlenmesine yönelik faaliyette bulunan mevcut tesislerin kapasitelerini artırılması ya da teknoloji yenilenmesine yönelik yatırımlar; tarımsal ürünlerin işlenmesi. Depolanması, ambalajlanması ve paketlenmesine yönelik daha önceden başlamış, yarım kalmış yada kısmen yapılmış olan yatırımların tamamlanmasına yönelik yatırımlar; alternatif enerji kaynakları kullanan seraların yapımına yönelik yapılan bireysel başvurular ve grup başvuruları; modern basınçlı sulama tesisleri için desteklerin yapılacağı belirtilmiştir (Korkmaz, 2015: 119).

1.7.12. Hayvancılık Destekleri

Türkiye’de hayvancılık sektörüne yapılan destek oranları bitkisel üretime yapılan desteklerle karşılaştırıldığında çok yetersiz olduğu görülecektir. Hayvancılık sektöründe 1980’li yılların sonunda önemli sorunlar baş göstermeye başlamış ve devlet 1987 yılında hayvancılık sektörünü ilgilendiren bir dizi önlemler geliştirmeye başlamıştır. İç piyasadaki gelişmeler ve uluslararası antlaşmalarında etkisiyle hayvancılık sektöründe alınan önlemler yıllar geçtikçe gelişmelerini sürdürmüşlerdir. Fakat alınan bütün önlemlere rağmen, hayvancılık sektörüne verilen destekler içerisinde iç piyasayı dış piyasaya karşı koruma önlemleri en önemli destekleme aracı olma özelliğini devam ettirmiştir (Ören ve Bahadır, 2005: 2-3).

Türkiye’de hayvan yetiştiricilerine verilecek teşvikler ile hayvan ırklarının geliştirilmesi ve sürdürülebilirliğin sağlanması, hayvancılık alanında alınan politikaların geliştirilmesi, hayvan genetiklerinin korunması ve hayvan hastalıkları ile mücadeleyi artırmak hedeflenmektedir. Bu çerçevede hayvancılık ile ilgili kararlar, 08.04.2015 tarih ve 29435 Sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 2015 Yılı Tarımsal Desteklemelerine İlişkin Kararı (BKK) ile düzenlenmiştir. Kanunun usul ve esasları kapsamında 2015/17 sayılı “Hayvancılık Desteklemeleri Hakkında Uygulama Esasları Tebliği” 29353 sayılı ve 12 Mayıs 2015 tarihli tebliğ resmi gazetede yayımlanarak uygulamaya konulmuştur. Buna göre sütçü kombine ve etçi kültür ırkı veya kültür ırkı melezi en az beş baş anaç sığıra sahip, hayvan kayıt sistemine ve soy kütüğü sistemine (E- ıslah) kayıtlı olan, hayvan yetiştirici örgütlere üye olan hayvan sahiplerine veya

bakanlığın kayıt sistemine kayıtlı anaç mandaya sahip olan hayvan sahiplerine destekler verilmiştir. Bu destekler hayvan ırklarına göre farklılık göstermektedir (Korkmaz Tezcan, 2015: 50-51).

Tablo 1. 21. Hayvancılık Destekleri

Destekler	TL/baş
Sütçü ve kombine ırklar ve etçi ırkların melezleri anaç sığır	225
Etçi ırklar anaç sığır	350
Anaç manda	400
Sütçü ve kombine ırk ve melezleri anaç sığır soy kütüğü ilave	70

Kaynak: BKK

ÇKS'ye kayıtlı tarımsal alanlarda kaliteli kaba yem üretmek için yem bitkileri üreten çiftçilere yem bitkileri desteği üretim yaptıkları yıl itibariyle yem desteği verilmektedir. Benzer şekilde süt desteği, hayvanlarda aldığı çiğ sütü bakanlıktan onaylı süt işleme tesislerine teslim eden hayvan sahiplerine verilmektedir. Belirli şehirlerde tarım kredi kooperatifleriyle antlaşmalı besicilik yapan hayvan sahiplerine 190 kg ve üzeri karkas ağırlığında olan erkek sığır karkas ağırlığının beher kg için et teşviki verilmektedir (Çomaktekin, 2009: 146).

Tablo 1. 22. Hayvancılık Birim Başına Prim Ve Destekleme Miktarları

Hayvancılık genel müdürlüğü destekleme konuları		2018 (TL)
Buzağı / Malak / Manda Desteği (baş)	4 aylık üzeri buzağı	350
	Soy kütüğüne kayıtlı	500
	Döl kontrolü boğanın yavrusu	İlave 50
	Yetiştiricilik olan bölge illeri	200
	Anaç manda	250
	Soy kütüğüne kayıtlı manda	400

	Malak	150
	Soy kütüğüne kayıtlı malak	400
Küçükbaş Anaç Hayvan Desteği (baş)	Koyun-Keçi	25
Süt Teşvik Primi (litre)		20 Kuruş
Küçükbaş Islah Amaçlı Yetiştirici Birlikleri (baş)	Mardin, Siirt, Şırnak illerinde Anaç Tiftik Keçisine ilave	20
Arıcılık	Arılı Kovan (kovan)	10
	Damızlık Ana Arı (adet)	40
	Ana Arı (adet)	15
Tiftik Üretimi Desteği (kilogram)		30
İpekböceği Üretimi Desteği (kilogram)	Tohum (kutu)	70
	Yaş	50
Sürü Yönetici İstihdamı Desteği (200 baş anaç ve üzeri işletme)		5.000
Düve Alım Desteği (Mera Yetiştiriciliği Bölgesi)		30% hibe

Kaynak: Tarım ve Orman Bakanlığı, “Hayvancılık Genel Müdürlüğü”, Nisan 2019.

BKK’da verilmesi düşünülen diğer bir destekte Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Doğu Anadolu Projesi (DAP), Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) ve Konya Ovası Projesi (KOP) içerisinde bulunan şehirlerde e-ıslah sitemine sığırlarını kayıt yapan, etçi veya kombine ırklarla tohumlama yapan hayvan sahiplerine anaç sığırları ve doğan buzağları için verilen teşviklerdir. Bu illerde verilmesi öngörülen destekler anaç sığır başı 350 TL, buzağı başı 150 TL olarak verilmektedir. Ancak bu bahsedilen hayvan yetiştiricilerine, anaç sığır soy kütüğü hariç daha önce bahsedilen hayvancılık destekleri verilmemektedir (Korkmaz Tezcan, 2015: 50-51).

Hükümet, tiftik keçisi üretimini ve tiftik keçisi yetiştiriciliğinin teşvik edilmesi için, yetiştiricilerin ürettiği tiftik keçilerini, Tarım Satış Kooperatifleri Birliği’ne veya kooperatiflerine veren hayvan sahiplerine tiftik keçilerinin kalitesine göre kg başına destekler vermektedir. Benzer şekilde Devlet, ipekböceği üretim desteği ile ipekböceği üreticiliğinin teşvikini ve yetiştiriciliğini artırmak için ipekböceği yetiştiricilerinin

ürettiği yaş ipekböceği kozasını Bursa Koza Tarım Satış Kooperatifleri Birliği (Kozabirlik)'ne veren ipekböceği yetiştiricilerine kg başına destek vermektedir. Ülkede gıda güvenliği ve hayvansal orjinli gıda kontrolünde etkinliğin artırılması ve hayvan hastalıkları ile mücadele gücünü artırma gibi amaçlarla bakanlığın görevlendirdiği işletmelerde veteriner çalıştırılmasıyla bu alanda destekler verilmektedir (Çomaktekin, 2009: 147).

Arıcılık yetiştiriciliği yapanlarda verilen destekler BKK ile düzenlenmiştir. Bu çerçevede ÇKS'ye kayıtlı olan ve arı yetiştiriciliği birliklerine üye olan ve arı yetiştiriciliği yapan kişilere arı kovana başına 10 TL, bakanlığın kayıtlı sitemine kayıtlı seralarda ise seralarda doğal arı nüfusunu yetiştirmek amacıyla bombus arısı kullanan kişilere ise koloni başına 60 TL destek verilmektedir. Arıcılık desteğinden faydalanmak isteyen arıcılar, arı kayıt sistemine kayıtlı olması ve en az 30, en çokta 1000 adet kovana sahip olması gerekmektedir. Bombus arısı desteği elde etmek isteyen arıcılar ise örtüaltı kayıt sistemine kayıt olması ve yalnızca izin verilen işletmelerden arıları satın almış olması gerekmektedir (Tarımsal Destekler Bülteni, 2015).

Tablo 1. 23. Su Ürünleri Yetiştiriciliği Destekleri

Destekler	TL/kg
Alabalık	0,65
Çipura-Levrek	0,85
Yeni Türler	1
Midye	0,05

Kaynak: BKK

Su ürünleri yetiştiricilerine destekler ise tablo 1.23'te gösterildiği gibi üreticiye gösterilen miktar doğrudan ödenmektedir. Bu desteklerden faydalanmak isteyen su ürünleri yetiştiricileri ilgili birimlere ÇKS'ye ve Su Ürünleri Kayıt Sistemine (SKS) kayıt belgesini, ürün satış belgesi ve hasat tespit tutanağını sunmaları gerekmektedir. Ayrıca başvuran yetiştiricilerin kooperatiflere ve üretici birliklerine üye olmaları gereklilik arz etmektedir (Tarımsal Destekler Bülteni, 2015).

1.7.13. Tarımsal Amaçlı Diğer Destekler

BKK’da 2005 yılında destekleme programına alınan organik tarım ve 2008 yılında destekleme programına alınan iyi tarım uygulamalarıyla bu sektörleri geliştirmek amacıyla bazı teşviklerin verileceği açıklanmıştır.

Organik tarım bilgi sistemine (OTBİS) ve ÇKS’ye kayıtlı olan ve tarımsal arazilerinde tarla bitkileri tarımı ve organik sebze ve meyve üretimi yapan üreticilerin, devlet tarafından sertifikalandırılmış ürünlerine organik tarım destekleri verilmektedir. Benzer şekilde Organik tarım bilgi sistemine (OTBİS) ve ÇKS’ye kayıtlı olup hayvancılık sektöründe organik küçükbaş, büyükbaş hayvan, su ürünleri ve arı yetiştiriciliği yapanlara organik tarım destekleri verilmektedir. 27 Mayıs 2015 tarihinde yayımlanan “Bitkisel Üretime Destekleme Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ” ve 14 Mayıs 2015 tarihinde resmi gazetede yayımlanıp yürürlüğe giren ve “Organik Tarım Destekleme Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ’de Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ” ile organik tarım usul ve esasları belirlenmiştir (Korkmaz Tezcan, 2015: 50-51). Organik tarıma verilecek destek miktarı tablo 1.24’de gösterilmektedir.

Tablo 1.24. İyi Tarım Ve Organik Tarım Destekleri

İyi Tarım Destekleri	TL/dekar
Meyve ve Sebze	50
Örtüaltı	150
Süs Bitkileri, Tıbbi Aromatik Bitkiler	100
Organik Tarım Destekleri	TL/dekar
Meyve ve Sebze	70
Tarla Bitkileri	10
Anaç sığır, manda	150 TL/baş
Buzağı	50 TL/baş
Anaç Koyun, keçi	10 TL/baş
Arılı kovan	5 TL/kovan
Alabalık	0,35 TL/kg

Çipura- Levrek	0,45 TL/kg

Kaynak: BKK

Türkiye’de tarımsal alanda yayım ve danışmanlık faaliyetlerini yaygınlaştırmak amacıyla BKK ve tarımsal danışmanlık ofislerine kayıt olan ve uygun şartları taşıyan bütün işletmelere destek verilmesini öngörmüştür. Alınan bu kararlar çerçevesinde uygun şartları taşıyan bütün işletmelere, yıllık 600 TL kadar destek sağlanmaktadır. Kamu tarafından işletmelere verilecek desteklerin esas ve usullerine ilişkin düzenlemeler 30 Mayıs 2015 tarih ve 29371 Sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 2015/19 Sayılı “Tarımsal Yayım ve Danışmanlık Hizmetlerine Destekleme Ödemesi Yapılması Hakkında Tebliğ” ile belirtilmiştir (30.05. 2015 tarih ve 29371 Sayılı Resmi Gazete).

2007-2008 yıllarında kuraklık desteği ile küresel iklim değişimlerinin neden olduğu kuraklık yüzünden Türkiye tarımında tarımsal faaliyetlerin, üretimin ve üretici gelirlerinde meydana gelen zararları karşılamak hedeflenmiştir. ÇKS’ye kayıtlı olan tarımsal üreticilere 2008 yılında arpa, buğday, mercimek, , fiğ, nohut, mürdümük ve burçak gibi destekler verilmiştir. 2007 yılında tarımsal üreticilere 204 milyon \$ ve 2008’de 414 milyon \$ kuraklık desteği verilerek tarımsal üretimin sürekliliği sağlanmaya çalışılmıştır. Aynı şekilde 2007 yılında tüm dünyada küresel ısınma zillerinin çalması sonucu ülkemizde kuraklıkla mücadele etkinliğini artırmak için Tarımsal alanlarda Kuraklıkla Mücadele Stratejisi ve Eylem Planı hazırlanmış ve bu alanda çalışmalar hızlandırılmıştır (Dokuzuncu Kalkınma Planı, 2009: 143).

2001 yılı öncesi ve sonrası dış ticaret önlemlerine bakıldığında her iki dönemde de birbirine benzer yapılar olduğu görülecektir. Devlet gümrük tarifelerini, hayvancılık ürünleri, çay, tahıllar, şeker, tütün ve domates gibi ürünlerde yükseltmiştir. Bazı tarımsal ürünlerde gümrük tarifeleri daha da yükseltilmiştir. TRUP uygulanmaya konulduktan sonraki dönemde buğdaya uygulanan gümrük tarifesi %60 iken, 2007 yılında bu oran %130 seviyelerine yükselmiştir (Çakmak, vd, 2008:32). İhracata yönelik ara mallara ve pamuk, bitkisel yağlar gibi net ithalatçı mallara düşük vergi oranları uygulanmış ve bazı mallara ihracat desteği verilmeye devam edilmiştir.

1.8. TARIM REFORMU UYGULAMA PROJESİ (ARIP)

1980’li yıllarda global ekonomilerde ortaya çıkan değişim ve küreselleşme eğilimleri tarım sektörünü de etkilemiş ve nerdeyse dünyanın dört bir yanında tarımsal politikalarda büyük değişimler yaşanmaya başlanmıştır. Dünyada tarımsal politikalarda yaşanan bu değişim Türkiye ekonomisinde de radikal değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. Dünya Bankasıyla yapılan “Ekonomik Reform Kredisi Anlaşması” kapsamında uygulanmaya başlayan “Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP)” Türkiye’de de tarım sektöründe uygulanmaya konulmuş ciddi reformlardandır. Uygulanmaya konulan bu projeye hem dünya politikalarıyla uyumlu rekabet seviyesi yüksek tarımsal alt yapı oluşturmak hem de tarım sektörünün bütçe üzerindeki yükünü hafifletmek hedeflenmiştir (Tan vd., 2010: 973).

Dünya bankası ve IMF ile varılan antlaşmalardan sonra 2000 yılında Türkiye’de ARIP uygulamaya konuldu. Bu kapsamda bütün tarımsal fiyat destekleri ve girdi sübvansiyonları kaldırılarak bunların yerine DGD sistemine geçilmiştir. 2000 yılında Türkiye’de uygulamaya konulan reform, tarımsal destekleme politikalarında radikal bir karar olarak gündeme oturmuştur (Yalçınkaya, vd., 2006: 97). Dünya bankası ve IMF’nin desteği ile uygulamaya konulan tarım reformu projesi üç ana başlık taşımaktadır. İlk olarak doğrudan gelir desteklerinin tarım sektöründe yaygınlaştırılması, tarımsal ürünlerde fiyat ve girdi desteğinin aşamalı olarak ortadan kaldırılması ve son olarak da tarım sektöründe kamu bünyesinde bulunan işletmelerin özelleştirilerek tarımsal ürünlerin pazarlanmasında ve işlenmesinde kamu müdahalesinin azaltılmasıdır (Abay, vd., 2005).

ARIP projenin üç ana bileşeni, DGD, ÇKS ile kırsal kalkınma programları ve tarım satış kooperatiflerinin yeniden yapılandırılarak özelleştirilmesidir. Ancak 2004 yılında ARIP projesine kırsal kalkınma bileşeni kapsamında yapılan yeniliklerle arazi toplulaştırma çalışmalarının yapılması, çiftçi örgütlerinin ve seçilen bölge kooperatiflerinin oluşumlarının desteklenmesi. Kırsal kesimlerde küçük ve orta ölçekli tarım işletmelerin desteklenmesi (KBKYP), çiftçi örgütlerinin kurumsal yapısının güçlendirilmesi projesi (IRFO) ve çevre amaçlı tarım arazilerinin korunması projesi (ÇATAK) ARIP’e sonradan eklenen bileşenler olmuştur (Korkmaz Tezcan, 2015: 58).

1.9. TARIM STRATEJİ BELGESİ

2006-2010 yıllarında uygulamaya konulan tarım strateji belgesi, 2000'li yıllardan sonra tarımsal politikaları şekillendiren ve etkinliklerini artıran belgelerden biri olmuştur. Bu belge ile hedeflenen temel amaçlar; tarımsal üretimin ve verimin artırılması, tarımsal gelirin artırılması ve tarım sektöründe gelir istikrarlarının sağlanması, gıda güvenliği ve kırsal kalkınma gibi hedefler ön plana çıkarılmaya çalışılmıştır (Hatunoğlu ve Eldeniz, 2012: 43).

Tarım ve Orman Bakanlığı'nın 2018-2022 yalınlarında uygulamaya koyduğu tarım strateji planı, sürdürülebilir üretimi, yeterli ve güvenilir gıdaya erişimi, kırsal kalkınmayı ve dünya da rekabet edilebilirliği sağlamak amacıyla tarım sektörünü stratejik bir şekilde ele almak, milli ve küresel çözümler yürüten bir Türkiye oluşturulmak istemişlerdir. Ayrıca bu planla çevre dostu uygulamalar olan iyi tarım ve organik tarım desteklenmektedir. Bu stratejik plan kapsamında 7 tane stratejik hedef belirlenmiştir (Cumhurbaşkanlığı Stratejisi ve Bütçe Başkanlığı). Alınan bu stratejik amaçlar;

- Sürdürülebilir ve erişilebilir tarımsal ürün arzını sağlamak, ulusal ve uluslararası alanlarda rekabet gücü yüksek bir tarım sektörü yapısı oluşturmak
- Uluslararası standartlara bakarak, üretimden tüketime doğal kaynakların ve insan sağlığının korunması amacıyla gıda ve yem güvenilirliğinin kontrolünü sağlamak
- Bitki sağlığını sağlamak için koruyucu tedbirler almak, hayvan zararlılarını ve hastalıklarını kontrol ve tedavi etmek,
- Kırsal alanlarda ekonomiyi geliştirmek ve kırsal alanların sosyal, tarımsal ve fiziki altyapısını iyi hale getirmek
- Su kaynaklarını ve ürünlerini korumak, sürdürülebilir işletimini sağlamak, su ürünleri üretimini geliştirmek ve iyileştirmek
- Tarımsal üretimde verimliliği ve kaliteyi artırmaya yönelik araştırma ve geliştirme çalışmaları yapmak
- Tarım alanlarındaki kurumsal kapasiteyi geliştirmek ve iyileştirmek

Bu kapsamda devlet daha önce aynı mevzuat içerisinde bulunan KS ve DGD uygulamalarını 2005 yılından sonra birbirlerinden ayırarak farklı mevzuatlar kapsamında çalıştırılmalarına karar vermiş ve KS'nin tasarımı daha da genişlettilererek bitkisel üretim destekleri dahil edilmiştir. Yapılan bu değişimlerle KS bitkisel üretim isteklerinin dayandığı bir şemsiye program haline gelmiştir (Ağca, 2010: 56).

1.10. TARIM KANUNU

2000 yılından sonra çıkarılan tarım strateji belgesinin onaylandıktan sonra belgenin içerinde yer alan hedef ve amaçların gerçekleştirilmesi için 5488 Sayılı Tarım Kanunu hazırlanmış ve 25 Nisan 2006 tarih ve 26149 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Aynı zamanda yürürlüğe giren bu kanun, tarımsal politikalar için çıkarılmış ilk kanun özelliğini barındırmaktadır. Çıkarılan tarım kanunu ile amaçlanan, tarım sektöründe ve kırsal alanlarda uygulamaya konulan plan ve stratejiler ile ekonomik gelişimi sağlamaktır. Tarım kanunuyla topraklarımızda ve ekonomimizde, doğal ve biyolojik kaynakların korunması ve geliştirilmesi, tarım sektöründeki üretimin i ve dış talebe göre belirlenmesi, sektörde verimliliğin yüksek seviyelere çıkarılması, gıda güvenliğinin sağlanması, tarımsal birlik ve örgütlerin daha güçlü hale getirilmesi. Risk yönetim mekanizmalarının geliştirilmesi ve güçlendirilmesi gibi hedefler konularak ekonomik gelişme sürdürölmek istenmiştir (Korkmaz Tezcan, 2015: 50-51).

İKİNCİ BÖLÜM

KENT VE KENTLEŞME

Göçün şehirlerde yarattığı etkiyi anlamak için kent, kentleşme ve kentlileşme kavramların bilinmesi gerekmektedir. Çünkü bu kavramlar görmezden gelinerek göç olgusu açıklanamaz. Bu nedenle bu bölümde kent, kentleşme, kentlileşme ve göç kavramları ele alınarak incelenecektir.

2.1. KENT

Kent kavramının geçmişi uygarlık tarihinin başlangıcına dayanmaktadır. Sosyal bilimciler tarafından ele alınan kent kavramı, ekonomik, politik, sosyolojik ve kültürel açıdan açıklanmaktadır. Kent kavramını tanımlarken, kenttin kurulduğu bölgeyi ve onu meydana getiren unsurlar bulunduktan sonra, içerisinde bulunan toplumsal, siyasal ve ekonomik bileşenleri araştırmak gerekecektir. Çünkü kent kavramı hakkında yapılan tanımlar farklı nitelik ve ölçütleri vurgularlar (Eşmeler, 2018: 5).

Kentin tam olarak nasıl oluştuğu, ne olduğu ve ne zaman meydana geldiği gibi sorularla kent kavramı açıklanmaya çalışılmıştır. Dışardan kentlerin yapısına bakılarak yapılabilecek ortak bir tanım yoktur. Birkaç kelime ile kentin ilk olarak oluştuğu zamandan alıp medeniyetlerin oluştuğu döneme ve oradan da alıp şimdiki döneme indirgeyerek kent kavramını tarif etmek mümkün değildir. Kent tarihinin başlangıcı karanlık dönemlere kadar uzanır ve bu tarihi aydınlatmak nerdeyse imkânsızdır. Çünkü bu tarih silinmiş ve zaman içinde kaybolmuştur. Benzer şekilde kentin gelecek zaman da nasıl bir şekle bürüneceği ve nasıl tarif edileceğini şuan öngörmek tam olarak mümkün olmamaktadır (Mumford, 2013: 13).

Kent kavramı farklı dönemlerde farklı şekillerde ifade edilmeye çalışılsa da, genel olarak kent kavramı, yerleşim alanı olarak ifade edilmektedir. Ancak kent kavramı sanayi devriminden sonra hızlı bir değişim içerisine girmiştir. Bu değişim, kentlerin içerisine sanayi bölgelerinin kurulmasıyla birlikte, kentin yapısına bağlı olarak yaşanmıştır. Aslında kısaca kent; sınırları içerisinde yaşayanların geçimlerini tarım ve hayvancılıkla karşılamadığı, toplumsal ilişkiler bakımından bireysel davranan, sosyal ve kültürel faaliyetlerde yer alan, yaşadıkları yerleşim bölgelerinde kalabalık bir nüfus

yoğunluğuna sahip olan, grup veya aşiret çıkarlarından ziyade kendi çıkarlarını ön planda tutan insanların yaşadığı yerleşim alanıdır (Göksoy, 2017: 1).

Türkiye’de bazı kurum ve kuruluşların göre, Çevre Ve Şehircilik Bakanlığı başta olmak üzere bir yerin kent olarak tanımlanabilmesi için 20.000’nin üzerinde nüfusa sahip olması gerekmektedir (Sehur, 1991: 3-4). Yani bir yerin kent olarak kabul edilebilmesi için orada yaşan nüfusun 20,000’den fazla olması gerekmektedir.

Ruşen Keleş’e göre “kent, sürekli toplumsal gelişme içinde bulunan ve toplumun yerleşme, barınma, gidiş, geliş, çalışma, dinlenme ve eğlenme gereksinimlerinin karşılandığı, pek az kimsenin tarımsal uğraşlarda bulunduğu, köylere oranla nüfus yönünden daha yoğun olan ve küçük komşuluk birimlerinden oluşan yerleşme birimleridir”. Bu tanımlamada kentlerin, insanların sosyal gereksinimlerinin karşılandığı, toplumun belirli ihtiyaçlarını daha kolay bir şekilde giderildiği ve tarım dışı alanların yoğun olduğu alanlar olarak belirtilmiştir.

Kalkınmanın temel unsuru olarak kent kavramını ele alırsak, iktisadi faaliyetlere dayanan, tarım ve tarım dışı üretimin denetlenip lojistiğinin sağlandığı, teknolojik ilerleme ve sosyal değişimin, iş bölümünün en yüksek olduğu, nüfus büyüklüğü ve buna bağlı olarak nüfus yoğunluğunun yüksek olduğu alanlardır. Aynı zamanda kent sosyal açıdan heterojen, bütünleşme düzeyine ulaşmış, karmaşık ve dinamik bir yerleşim yeri olarak da tanımlanmaktadır (Çezik,1982: 27). Kent kavramının bu şekilde tanımlandığında, bu kavramın iktisadi, sosyal ve kültürel fonksiyonların hepsini bir araya getirdiği ve kalkınmanın ön koşullarının oluşturulduğu bir kent yapısını meydana getirmektedir.

Kent kavramının kullanıldığı alanlar çoğullaştıkça kent kavramı da değişmektedir. Her farklı bilim kendi alanına göre kent kavramını tanımlamaktadır. Kent kavramı tanımlanırken bazı ölçütler göz önüne alınır (Göksoy, 2017: 2-3).

- Yerleşim alanlarının nüfus sayımına göre sınıflandırılmasını sağlayan nüfus büyüklüğü ölçütü: yerleşim birimleri kent, köy ve kasaba olarak idari birimlere ayrılırlar.
- Yerleşim alanlarında yaşayan nüfusun yapısı da önemlidir. Çünkü her ne kadar yerleşim birimleri nüfus büyüklüğü açısından kent kategorisine girmiş olsa da, bulunduğu kategorinin tam olarak hakkını vermeyebilir.

- Kentte iş bölümü sağlanmış olmalıdır. Yani bir yerin kent olarak tanımlanabilmesi için burada yaşayanların “abi ne iş olsa yaparım” gibi bir zihniyette olmayıp, yeteneğine ve eğitimine göre belirli bir alanda uzmanlaşmış olmalıdır.
- Kent sınırları içerisinde yaşayan nüfusun örgütlenme ölçütü: bu ölçütle kırsal kesimlerde görülen aşiretçilik kültürü yerini bireyselliğe bırakır ve insanlar sivil toplum örgütleri, meslek kuruluşları gibi örgütlere bağlı olarak örgütlenirler.
- Kentte birçok işlevsellik olmalıdır. Yani farklı iş kolları ve kent nüfusu farklı sektörlerde görev almış olmalıdır.
- Sektörel dağılım sağlanmış olmalıdır. Kentin nitelikli bir kent haline gelebilmesi için tarım sektöründeki işgücü oranı, sanayi ve hizmet sektöründeki işgücü oranından daha az olmalıdır. Çünkü kenti kentleştiren hizmet ve sanayi sektörüdür.
- Kentte heterojen bir yapı vardır. Kırsal kesimlerde yaşayan insanların yaşam tarzı ve iş dağılımı bir birine benzerken kentte yaşayan insanların yaşam tarzları heterojendir.
- Fiziksel doku ölçütü: kentin fiziksel dokusu nüfusun ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde, sağlıklı temiz ve düzenli bir şekilde inşa edilmelidir. Her bir kent için içerisinde yaşayan insanların ihtiyaçlarını ve göçleri göz ardı etmeyen plan ve programlar hazırlanmalıdır. Aksi takdirde çarpık kentleşme, nüfus yığılmaları ve gecekondulaşmalar meydana gelebilir.
- Üretim yapısı ölçüsü: kentler üretimleri ile hem kendi ihtiyaçlarını hem de içerisinde barındırdıkları nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte ve özelliklere sahip olmalıdır.

Kentlerin kökenine inmek için onların ortaya çıkış nedenlerinin araştırılmasını gerektirmektedir. Bu araştırma ise oldukça karmaşık süreçler barındırmaktadır. Kentlerin meydana gelmesinde ekonomik, dinsel ve sosyal evrelerden geçmesi gerekmektedir. Bu yüzden konuyu tek bir nedene dayandırarak açıklayan görüşler yerine, birden fazla değişkenin karşılıklı etkileşim içinde olduğu görüşleri değerlendirmek daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Daha doğrusu ekonomik, sosyal ve

siyasi evreler içerisinde kentin doğuşu için sadece bir nedenin gösterilmesi hayli eksik bir ifade olacaktır (Eşmeler, 2018: 8).

Bir yerleşim yerinin kent olarak değerlendirilebilmesi için beş adet fonksiyona sahip olması gerekmektedir. 1- bir kale; 2- kendisine ait bir mahkeme ve bağımsız hukuk kuralları; 3- içerisinde bir Pazar bulundurması; 4- ilgili bir birlik şekli; 5- kısmen de olsa özerk bir yapıya sahip olunması ve kendi kendini yönetebilmesidir (Weber, 2012: 109).

Weber'in kent hakkındaki tespitlerini daha geniş bir şekilde açacak olursak her hangi bir yerleşim alanının kent olarak kabul edilebilmesi için aşağıdaki özellikleri taşıması gerekmektedir (Erkan, 2010: 18).

- Bir yerleşim alanının kent olarak kabul edilebilmesi için, ilk olarak o alanın belli bir nüfus büyüklüğüne ve nüfus yoğunluğuna ulaşması gerekmektedir.
- Tarım ve hayvancılık yerine sanayi ve hizmet sektörleri tercih edilmeli, sanayi sektöründe üretim aşamasına geçilmiş olmalı ve hizmet sektörünün de yerleşim alanında bulunması gerekmektedir.
- Yerleşim alanında fiziksel alt yapı sorunları çözülmüş olmalıdır
- Toplumda yaygın olan geleneksel aile yapısı terk edilerek çekirdek aile yapısına geçilmiş olmalıdır.
- Toplumdaki insanlar örgütlenmiş olup, belirli iş alanlarında iş bölümü ve uzmanlaşmaya erişilmiş olmalıdır.
- Yerel ve kültürel geleneklerin yerini evrensel değerler almalıdır.
- Bireysel çıkarlar bir aşiretin, bir grubun ve bir cemaatin çıkarlarının yerine geçmelidir.
- Kırsal kesimlere göre eğitim seviyesi daha yüksek düzeyde olmalıdır.
- Çocuk eğitimi, bakımı konusunda aile dışı kurum ve organizasyonlar yerleşim alanında yer edinmiş olmalıdır.
- Resmi düzenleme ve denetleme kurumları yerleşim alanında sosyal normların yerine geçmelidir.
- Toplumdaki her birey kendi çalışarak kendi statüsünü belirlemelidir, bireyin statüsü aileye göre belirlenmemelidir.

Kent kavramının bütün özelliklerini kapsayacak genel bir tanım yapmak gerekirse; ticaret, sanayi, hizmet gibi sektörlerde ekonomik güce ve imkana sahip olan, tarım ürünleri de içinde olduğu her çeşit ürün ve hizmetin üretildiği, sınırlı bir alanda yoğunlaşan insanların sosyal statülere ayrıldığı, meslekle ilgili görev dağılımının arttığı ve çeşitlendiği, statüler arasında geçişin olabildiği, değişik sosyal gurupları bünyesinde bulunduran, sivil toplum kuruluşlarının birden fazla olduğu, merkezden ve yerinden yönetim kurumların var olduğu mahalli, bölgesel veya uluslararası ilişki kurabilme imkanına sahip heterojen bir toplumun meydana gelmesidir (Bal, 2011: 28-29).

2.2. KENTLEŞME

Kentleşme, “Kentleşme dar anlamda, kentlerin ve kentlerde yaşayan nüfusun artmasıdır. Kentsel nüfus, doğumlar ile ölümler arasındaki farkın doğum lehine olması sonucunda ve köylerden kente olan göçler neticesinde artar. Kısacası dar anlamda kentleşme demografik bir anlam taşır” (İsbir, 2005: 4). “Sanayileşme ve ekonomik gelişmeye koşut olarak kent sayısının artması ve bugünkü kentlerin büyümesi sonucunu doğuran, toplum yapısında artan oranda örgütlenme, işbölümü ve uzmanlaşma yaratan, insan davranış ve ilişkilerinde kentlere özgü değişikliklere yol açan bir nüfus birikim sürecidir” (Keleş, 2015: 35).

Üretim tarzındaki değişimin kentleşme tanımında önemli bir yeri vardır. Kentleşme kavramı sadece kentlerde meydana gelen nüfus artışı değildir aynı zamanda kentte yaşayan nüfusun kent kültürü olarak kabul edilen davranışları ve tutumları sergilemesidir. Bu özelliklerden yola çıkarak kentleşmenin iki temel özelliği olduğunun sonucuna varılabilir. “Birincisi kentleşme tarımdaki ve sanayideki değişmelerin ortaya çıkardığı bir sonuçtur. İkincisi ise, kentleşme toplumsal değişme sürecini önemli ölçüde etkileyen ve bazı toplumlarda hızlandıran bir olgu olarak kabul edilmektedir” (Çan, 2014: 16).

Sanayi devriminde yaşanan sanayileşme hareketleri sonucunda kentleşme kavramı meydana gelmiştir. Sanayi devrimi ile başlayan kentleşme hareketleriyle kırsal alanlarda yaşayan nüfus kentlere göç etmeye başlamıştır. Kentleşmenin tanımlarına bakıldığında, genellikle teknolojik gelişme, nüfus artışı ve iktisadi gelişme gibi pozitif durumlar dikkat çekmektedir. Bu olumlu durumların yanında kentleşmeyi olumsuz etkileyen durumlarda vardır. Kentleşmenin olumsuz yönlerine dikkat çekmeye çalışan

Toplumsal Çevrebilim Kuramı, kentleşmenin doğal yaşama zarar verdiğini, kentleşen yerlerde, aşırı derecede teknolojik yapıya bağımlı olan insanların toplumda sosyalliğini kaybedeceğini ve bunun yanında tarımsal üretimin de azalacağını ifade etmişlerdir (Bal, 2003: 7).

Kentleşme sadece kent sayısının yâda nüfusun artışı olarak tanımlanamaz. Bundan dolayı kentleşmeyi tanımlarken aşağıdaki kriterler dikkate alınmalıdır (Şahin, 2010: 6);

- Demografik olarak, kentlerde yaşayan nüfusun toplam nüfus içindeki payının yükselmesidir,
- Siyasi olarak, kent sayılan yerleşim yerlerinin/kabul edilen yerleşim yerlerinin sayısındaki artışı,
- İktisadi olarak, kent ekonomisinde tarımın sektörünün payının azalması buna karşın ticaret, sanayi ve hizmet sektörünün payının artması,
- Sosyolojik olarak, kentlere özgü yaşam biçiminin hakim hale gelme sürecidir.

Bir kenti oluşturan 3 temel unsur; fiziki yapılanma, ekolojik çevre ve nüfus yapılanmasıdır. Toplum da bu üç unsurun alt kategorisine koyduğumuzda, hepsinin birbirini tamamladığı ve sürekli birbirleri ile etkileşim içinde oldukları görülmektedir. Toplum teorilerine göre kentin bütünselliği içerisindeki bu unsurların toplum temelinde gerçekleşen karşılıklı etkileşim ve birbirlerini tamamlama süreci kent sosyolojisinin çalışma sahasını oluşturmaktadır. İlk olarak Avrupa ve Amerika'da yapılan kent sosyolojisi çalışmaları bu tanımları doğrular niteliktedirler. İlk defa nüfus bu ülkelerde büyümüş, yoğunlaşmış ve heterojenleşmiştir. Bu yüzden de sosyal kurumlar değişim evrelerine girmiş ve kültürel etkinlikler değişmeye başlamıştır. Üretimde gerçekleşen hızlı yükselmeye işçi sınıfları oluşmuş ve bu durum toplumsal bir probleme dönüşmüştür. Belli bölgelerde suç oranları artmış ve bu oranlar zaman geçtikçe daha da yükselmişlerdir. Toplumlar oluşan yeni şehirlerin fiziki yapıları ile etkileşim içine girmiştir (Açıkgöz, 2007: 79,80).

2.2.1. Kentleşmenin Nedenleri

Kentleşmeye sebep olan çeşitli nedenler vardır. Örneğin ekonomik, siyasal, teknolojik ve sosyo-psikolojik etkenler kentleşme hareketlerine neden olmaktadır. Kentlerde yaşayan insanların sanayi, hizmet ve teknoloji gibi sektörlerle yönelmesi, burada olan değişik kültürlerin benimsenmesi ve daha önemlisi farklılığın hoş karşılanması gibi etkenler insanların daha çok kentlere yerleşmesine neden olabilmektedir.

2.2.1.1. Ekonomik Nedenler

Tarımsal arazilerde teknolojik araçların kullanılmaya başlanması, makineleşmenin hız kazanması, tarım sektöründe üretim aşamasında geleneksel yöntemler terk edilerek, üretimde yeni tekniklerin kullanılması gibi teknolojik etkenler kırsal alanlarda işgücüne olan ihtiyacı azaltmaktadır (Keleş, 2012: 36). Bu nedenle kırsal kesimde yaşayan insanların işsizlik sorunu ile karşılaşması onları kentlere göç etmeye itmektedir.

Kentleri çekici olmasının nedeni, insanların kırsal alanlarda çalışarak yeteri kadar gelir elde edememesi ve gelecek için bir güvence sağlayamamalarıdır. Bu yüzden insanlar kentlere göç etmek istemektedirler. Kentleri bu kadar çekici kılan ekonomik etkenleri beş noktada toplayabiliriz (Ertürk ve Sam, 2011: 19-20);

- Uzmanlaşma
- Dışsal Biriktirimler
- Kentleşme Biriktirimleri
- Üretim faktörlerini kolayca bulabilme olanağı

Gelişmemiş ve az gelişmiş ülkelerde tarımsal üretimden elde edilen gelirler tarımsal faaliyetlerle uğraşan insanlara yetmemektedir. Kentlerdeki iş bölümü ve uzmanlaşma üretimi kolaylaştırıp çalışanların gelirini artırdığından insanlar kentlere yerleşmek istemektedir. Benzer şekilde kırsal alanlarda toprakların miras yolu ile yâda başka nedenlerden dolayı parçalanmış olması da köylüleri kentlere göç ettiren

nedenlerdendir. Bu şekilde insanların kentleri tercih etmesi kentleşme hızını da etkilemektedir (Özkan, 2018: 7).

2.2.1.2. Siyasal Nedenler

Bir ülkenin siyasi kararları, yönetim yapısı, hukuki kuralları ve uluslararası ilişkileri kentleşmeye katkı sağlayan faktörlerdir. İngiltere’de 1946 yılında kabul edilen ”Yeni Kentler Yasası”, benzer şekilde Türkiye’de çıkarılan 6306 sayılı “Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Kanunu” gibi kararlar kentleşmeye neden olabilmektedirler. Ayrıca ticaret, seyahat ve toprak mülkiyeti yasaları da kentleşmeye neden olan siyasi kararlardır (Arslan, 2016: 8).

2.2.1.3. Teknolojik Nedenler

Üretilen ürünlerin ucuz taşınmasını sağlayan teknolojik gelişmeler, kentleşmenin ve yeni kentlerin ortaya çıkmasında önemli bir yere sahiptir. 17. Yüzyılda buharlı makinelerin sanayide çalışmaya başlaması, bazı üretim ve dağıtım faaliyetlerinin belirli alanlarda birleşmesine neden olmuştur. Benzer şekilde elektriğin icat edilmesi ile kentlerde yaşayan insanlar çevreye yayılarak kentlerin büyümesine ve sanayi kuruluşlarının uzak yerlere kurulmasına yol açmıştır. Kentlerde yaşanan teknolojik gelişmeler üretimi artırmış ve kentleşme daha da hız kazanmıştır (Özkan, 2018: 7).

2.2.1.4. Sosyo- Psikolojik Nedenler

Kentleşmenin sosyo-psikolojik nedenleri, kent ve kırsal alanlarda var olan yaşam düzeyi ve biçimidir. Gerçekten de kentlerde var olan toplumsal, eğitimsel ve kültürel olanaklar kenti çok cazip hale getirebilmektedir. Bu nedenle kentlerde bulunan sosyal faaliyetler kentleşme hızını artırmaktadır. Kentlerde tiyatro, sinema gibi kültürel ve sosyal faaliyetlerin bulunması, kırsal alanlara göre eğitim ve sağlık olanaklarının daha çok ve daha iyi olması kırsal alanlarda yaşayan insanları kentlere yerleştirmeye sürüklemektedir (Arslan, 2016: 10).

2.3. KENTLİLEŞME

“Kentlileşme, kırdan kente göç sonucu, kişinin kente özgü işlerde çalışması, kente özgü davranış kalıplarına uyum sağlaması ve kentin sunduğu fırsat ve imkânlardan faydalanması şeklinde ortaya çıkan bir değişim sürecidir. Kentlileşme hem kentlerin büyümesi ve kent sayısının artması, hem de kentlilerde gözlenen değişimleri anlatan bir kavramdır” (Görmez, 1997: 20). Ruşen Keleş ise kentlileşmeyi, “kentleşme akımı sonucunda, toplumsal değişimin insanların davranışlarında ve ilişkilerinde, değer yargılarında, tinsel ve özdeksel yaşam biçimlerinde değişiklikler yaratması süreci” olarak tanımlamaktadır (Keleş, 1998: 80).

İnsanların yerleştikleri kentlerde kentlileşebilmesi için iki önemli değişken vardır. Bunlar, eğitim ve kültür seviyesidir. İnsanların kentte özgü davranış ve tavırları özümsemesi, kentlileşmenin son basamağıdır. Ayrıca kentlileşme, özünde kentler içerisindeki faaliyetlerinin etkileşimi ile meydana gelen bir kültürel değişim sürecidir. Kentlerde yaşayan insanların kentleşebilmesi için gerekli olan etkileşimin kentten ve kentsel yaşamdan yana sonuçlanması gerekmektedir. Bu yüzden kentlileşmenin, kentte yaşayanların davranışsal ve fiziksel olarak uyum içinde bulunmasına, kent kültürünün gelişmesine, bir dizi toplumsal, ekonomik ve fiziksel öğenin bir araya gelmesine toplumun örgütlenmiş ve biçimlenmiş olmasına ihtiyaç vardır (Eşmeler, 2018: 24).

Sayısal olarak kent ve kentteki nüfusun yoğunlaşması olarak bilinen kentlileşme, hem bireylerdeki siyasal davranış şekillerini, demografik, ekonomik ve sosyo-kültürel dönüşümünü hem de yerleşim alanındaki üretim şeklinin, mekânsal kullanım alanlarının dönüşümünü ifade eder. Demografik olarak kentlileşme, geleneksel olarak üretim yapılan kırsal alanlardan, tarım dışı faaliyetleri (sanayi, hizmet vb.) içerisinde bulunduran kentte doğru insanların göç etmesini ifade etmektedir. Yapılan bu göç hareketi genellikle tarım sektöründen sanayi sektörüne bir geçiş hareketi olarak gerçekleşmektedir (Göksoy, 2017: 11).

Kentte sadece göç ederek kentli olunmaz. Çünkü kentlerde yaşayan herkesin kentlileşmiş olduğunu söylemek yanlış bir ifade olacaktır. Eğer kentlere yeni göç etmiş kişiler, kentin yaşam tarzına uymamış, şehirle bütünleşmemiş, kent yaşantısına ayak uyduramamış ve yeteri kadar kentsel faaliyetlerden faydalanamamış ise bu kişiler kentte sadece nüfus sorununu yaratmış olacaklardır. Kentlileşme projelerinin kentlerin gelişim düzeyleri ile uyum sağlamaması halinde, tıpkı 1950’li yıllardan sonra meydana gelen

köyden kente göç hareketlerinin büyükşehirlerin fiziki yapılarında meydana getirdikleri tahribatlar tekrarlanacaktır. Bu nedenle kentleşmek, sadece kentlerin nüfus yapısında değişim olarak değerlendirilmemeli, göç edenlerin olumlu anlamda uyumu temel şart olarak görülmelidir (Kaypak ve Bimay, 2016: 87).

Kartal'a göre kentleşmiş insan ile kır insanı arasındaki bir tip olan, geçiş insanı özellikleri gösteren kentleşen insan, onu kırsala ait kılan özelliklerinden birer birer arınıp kentleşmiş insan tipine yaklaştıkça iki ögesini tek öğeliğe indirir ve bu şekilde kentleşmiş kimliğini kazanır. Kentleşme süreci, kırdan köçülme hareketinin kentte ise yoğunlaşma hareketinin başlaması ile birlikte kırsal alanı göç ile terk ederek kente gelen nüfusun sosyal ve ekonomik bakımlardan kırsal kültürü ve yaşam tarzını bir kenara bırakacaktır. Yani eski kültüründen kurtularak bir kültür değişmesi ile kentin kültür ve yaşam tarzını benimsemesi sürecidir. Aşağıdaki tabloda Kartal'ın kır insanı, kentleşmiş insan ve geçiş insanı üzerinden analiz ettiği ekonomik ve sosyal mekânın unsurları yer almaktadır (Kartal, 1983: 94).

Tablo 2.1. Kır, Kent Ve Kentleşen İnsan

	Ekonomik Mekân	Sosyal Mekân
Kır İnsanı -Tek Öğeli-	Kırsal Ekonomik Değerler	Kırsal Sosyal Değerler
Geçiş İnsanı (Kentleşen İnsan) -İki Öğeli-	Kırsal Ekonomik Değerler Kentsel Ekonomik Değerler	Kırsal Sosyal Değerler Kentsel Sosyal Değerleri
Kentleşmiş İnsan -Tek Öğeli-	Kentsel Ekonomik Değerler	Kentsel Sosyal Değerler

Kaynak: kartal, 1983.

Kentleşme, kentlerde yaşamını sürdüren insanların yaşam tarzı olarak ifade edersek, belirli bir tarih içerisinde kendisini meydana getiren kentleşme ile birlikte farklı ülkelerde farklı bir biçimde şekillenmiştir. Kentleşme bazı ülkelerde sağlıklı ve hızlı

bir şekilde gerçekleşirken bazı ülkelerde ise bu süreç daha uzun sürebiliyor. Bunun nedeni kentleşmenin ve kentlileşmenin tarihsel gelişimin ve uygulamalarının iyi bir şekilde benimsenmemesidir.

2.4. GÖÇ

Göç, bir grubun, bir ailenin yâda tek bir kişinin bulunduğu ülkenin sınırlarını içerisinde yer değiştirerek yâda ikamet ettiği ülkenin sınırlarını aşarak yer değiştirmesi olarak açıklanmaktadır. Göçler, iç ve dış göçler biçiminde iki şekilde incelenmektedirler. İç göç, bir ülkenin sınırı içerisinde belirli bir bölgeden veya bir yerden başka bölgeye veya yere gerçekleştirilen göç hareketi iken, dış göç ise bir ülkeden başka ülkeye yapılan göç hareketi olarak ifade edilmektedir. Göçler, kırsaldan kente, kentten kırsala, kırsaldan kırsala ve kentten kente doğru olacak şekilde gerçekleşmektedirler. Göç dünyanın bütün toplumlarında ve kavimlerinde her zaman rastlanılan bir etken olmakla beraber belirli oranlarla her zaman yaşanmaktadır. Fakat bazı ülkelerde çok hızlı ve yoğun bir kentleşme ve göç hareketi yaşanırken, bazı ülkelerde ise bu durum nispeten daha yavaş ve azdır (Göksoy, 2017: 48).

Göç, toplumun sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel bütün yönleri ile yakın bir ilişki sürecini ifade etmektedir. Daha açık bir şekilde ifade etmek gerekirse göç, hem toplumun bütün faaliyetlerinden etkilenmekte hem de gerçekleştikten sonra toplumun yapı unsurlarını etkilemektedir. Göçler meydana geldiğinde kişi, insan toplulukları ve toplumun büyük bir kesiminde ciddi değişimler meydana getirdiğinden, antropologların sosyologların, siyasetçilerin, şehir planlamacıların ve daha birçok kesimin ilgisini çekmekte ve çekmeye de devam etmektedir (Özkan, 2018: 44).

Göç hareketleri hem göç alan bölgeyi hem de göç veren bölgeleri büyük oranda etkilemektedir. Salt olarak bölgelerde insanlar değişikliklere neden olmaktadır. Aslında göç kavramı yeni bir ülke kurabilecek kadar büyük sonuçları doğuran bir kavramdır. Çünkü Avrupa'ya yapılan kavimler göçü ile dünya tarihi derinden etkilenmiştir. Kavimler göçü, Avrupa kıtasında Almanya, İngiltere Fransa gibi ülkelerin kurulmasına yol açmıştır. Aynı zamana ilk çağın bitmesine ve orta çağın başlamasına neden olmuştur. Benzer şekilde coğrafi keşiflerle birlikte keşfedilen kıtalara, İspanya, Portekiz, İngiltere ve Fransa gibi ülkeler tarafından yapılan yoğun göç hareketleri

sonucunda koloniler oluşturulmuştur ve bugünkü Amerika göç sonucu oluşturulan koloniler sayesinde kurulmuştur (Göksoy, 2017: 15).

İktisadi açıdan gelişmekte olan ülkelerde çoğunlukla kırsal alanlardan kentlere doğru bir göç hareketi vardır. Bunun nedeni, kırsal kesimlerde geçim koşullarının zor olması ve kentlerde sanayi ile hizmet sektörünün fonksiyonlarıyla iş alanlarının çok çeşitli olmasıdır. Türkiye’de yaşanan göçlerin büyük bir oranı bu tarzda göç hareketleridir. Ancak gelişmiş ülkelerde ise kentten kente veya kentten kıra yönelik göç söz konusudur. Son yıllarda sağlık problemleri, şehrin stres ve yorgunluğundan kurtulma gibi nedenler, kentten kırsala dönüş için yeni bir gerekçe olarak gösterilmektedir.

1950’li yıllardan sonra Türkiye’nin ulaşım sektöründe büyük gelişmeler yaşanmıştır. Yaşanan bu gelişmeler Türkiye’de kentleşme hareketlerini hızlandırmıştır. Bu yıllarda GSMH içerisinde ulaştırma gelirlerinin payı ve otobüs gibi taşıma araçlarının satış miktarları artmıştır. Kilometrekareye düşen yol uzunluklarında ve karayolu dışında kalan taşıma alanlarında da bunlara benzer gelişmeler olmuştur. Kentlerde eğitim ve sağlık koşullarının iyi olması ve yurt dışından kesin dönüş yapan işçilerin önemli bir kesiminin kentlere yerleşmeyi tercih etmelerine neden olmuştur. Kentlerde tarım sektöründen farklı olan sanayi ve hizmet kollarındaki iş imkânları bu hareketi daha da hızlandırmıştır (Keleş, 2014: 67- 69).

1950 yılından sonra Türkiye’de gerçekleştirilen göç hareketlerine baktığımızda göçlerin daha çok köyden kente doğru bir şekilde olduğunu görmekteyiz. Ancak 1980’li yıllarda sonra bu tablonun değişmekte olduğunu ve göç hareketlerinin daha çok küçük şehirlerden büyük şehir ve metropollere doğru yöneldiği görülmektedir.

Tablo 2.2. 1980-1990 Yılları Arasında Göç Hareketleri

Yıllar	1980 – 1985	1985 - 1990
Şehir ‘den Şehre	1.885.689	2.872.788
	%65.36	% 70.67
Köy ‘den Şehre	378.971	420.246
	% 13.13	% 10.34
Şehir ’den Köye	297.928	378.933

	% 10.33	% 9.32
Köy 'den Köye	322.710	392.935
	0/0 7.27	% 9,67
Toplam	2.885.299	4.064.902
	%100	% 100

Kaynak: Bal 1999: 63.

Tablo 2.2'de Türkiye'de 1980-1990 yılları arasında meydana gelen göç hareketleri gösterilmektedir. Bu yıllarda meydana gelen göçler daha çok şehirden şehre göç şeklinde meydana gelmiş ve bu yıllarda daha çok küçük şehirlerden büyük şehirlere ve metropol şehirlere büyük göç dalgaları meydana gelmiştir. Ve bu oran 1985-1990 yıllarında daha fazla bir şekilde olmuştur.

2.4.1. Göçün Nedenleri

İnsanların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir bölgeden diğerine göç etmelerinin birçok nedeni vardır. Çoğunlukla ekonomik faktörler bu harekete öncülük etmektedir. Örneğin, daha iyi eğitim, sağlık koşulları, iyi yiyecek, işçiler için daha iyi iş imkanları, ailelerin maddi yaşam standartlarını geliştirmek istemesi gibi etkenler yüzünden göç ettikleri söylenebilir. Kırsal alanlarda tarım sektöründe çalışan insanlara gereksinimin azalması onları göç etmeye itmektedir. Benzer şekilde artan sanayileşme hareketleri de bu insanların kalabalık nüfuslu merkezlerde iş bulabilme fırsatını artırma ve yaşam standartlarına daha iyi hale getirme isteği de insanları kentlere göç ettirmeye itmektedir (Fichter 1994: 155-156).

2.4.1.1. Sosyo-Ekonomik Nedenler

Tarihsel perspektifte göç hareketleri değerlendirildiğinde, insanları göç etmeye zorlayan sebeplerin temelinde aşiret, kan davaları veya kırsal alanlarda ekonomik temelli sıkıntılar ve kentlerin ekonomik çekiciliğini görüyoruz. Kentlerin ekonomik çekiciliği ise iş imkânlarının çeşitliliği ve bolluğundan gelmektedir. Kırsal kesimlerde göçün itici nedenleri ise tarımsal faaliyetlerde artan makineleşme hareketleridir.

Makineleşme her ne kadar tarımsal üretimi ve verimi artırıp işleri kolaylaştırmış olsa da tarım alanındaki iş gücü ihtiyacını da azaltmıştır. Bu nedenle kırsal kesimlerde yaşayan insanlar kentlere göç etmek zorunda kalmaktadırlar.

Türkiye’de 1950’li yıllarda köyden kente başlayan göç, sanayileşme sürecinin yarattığı iş gücüne duyulan talepten kaynaklandığı söylenebilir. Kırsal kesimlerde ortaya çıkan işgücü fazlasına diğer ekonomik sorunlarda eklenince göç hareketleri kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu yıllarda Türkiye’de meydana gelen göç hareketleri ilk başlarda sorun olarak algılanmamış ve bu hareket desteklenmeye çalışılmıştır (Güreşçi, 2010; 77).

Göç hareketleri sonucunda göç alan kent merkezleri büyük bir değişimin içerisine girmektedirler. Kentlerin çekici, kırsal kesimlerin ise itici özelliklere sahip olmasından dolayı kırsal kesimlerde nüfusun azalmasına bağlı olarak işgücü oranı ve gelişme hızı düşer. Çünkü kırsal kesimlerdeki sermaye kentlere akar, bu gelişmeler sonucunda kırsal kesimlerde gelişme hızı düşüşe geçmektedir. Bu gelişmeler sonucunda kentler ve kırsal alanlar arasındaki sosyo-ekonomik eşitsizlik daha da artar (Göksoy, 2017: 26).

2.4.1.2. Sosyo- Kültürel Nedenler

Genel anlamda göçü çekici duruma getiren sebeplere baktığımızda, hizmet sektörü ve sanayi sektörü gibi tarım dışı alanlarda iş alanlarının çeşitliliği, iş imkanı, emeğe daha dolgun maaş, verimli ve ucuz toprak, sosyal tabakalar arası geçiş ve yükselme koşullarının varlığı, eğitim, sağlık, kültür, eğlence ve boş zamanı değerlendirme, iş imkanlarının artması, sosyal güven ve huzur ortamının varlığı, iyi yaşam şartlarını sağlayacak araçların çeşitliliği, gibi birçok neden sayabiliriz. Diğer bir ifadeyle daha iyi sağlık, eğitim, sosyal güvenlik gibi hizmetlere ulaştırma, alt yapı hizmetlerinden faydalanma, tatmin edici yaşam tarzı, ideallerini gerçekleştirme noktasında cazip koşulların var olması gibi nedenler göçü cazip hale getirmektedir (Özkan, 2018: 51-52).

Toplumların kültürü, yararlı, zararlı, iyi, kötü ve doğru, yanlış öğreten sosyal bir birikimdir. İnsanların yaşadıkları, çalıştıkları yerlerde, yaşam tarzlarını, davranış kalıplarını ve tüketim alışkanlıklarını da belirleyen kültürdür. Bu nedenle kolektif

alanlarda yaşıyan bireyler, yaşam tarzlarını ve davranışlarını içlerinde buldukları toplumsal grubun kültüründen etkilenerek sergilerler. Farklı din ve kültürlere sahip insanlar bir araya geldiklerinde bazı yenilikler ve farklılıklar meydana gelir ve kültürler birleşerek yeni kültürel etkinlikler meydana gelebilir. Yani kültür, birleştirici farklılıkları ortaya çıkarıcı ve ayrıştırıcı bir özelliğe sahip olabileceğinden sosyal çatışmaların kaynağını oluşturmaktadır (Erol, 1994: 61).

Göç ettiği yerlerdeki kültürü benimsemiş olan kişiler, göç ile geldiği yerlerde farklı düzen, eğitim ve kültürle karşılaşınca, kendisini bir uyum süreci içerisinde bulur. Bu durum, eğitim seviyesi daha düşük olan insanlarda iki kültürün arasına sıkışmış, marjinal bir davranış, yaşam, düşünüş, hareket tarzı olarak meydana gelmektedir. Genellikle göç eden insanlar gittikleri yerlerde ekonomik ve kültürel sorunlar yaşarlar. Zaten ekonomik nedenler yüzünden göç edildiği için, göç eden insanlar göç ettikleri yerlerin sosyo-kültürel özelliklerini benimsemeleri onları ekonomik ve ruhsal açıdan rahatlatır (Göksoy, 2017: 26).

2.4.1.3. Siyasi Nedenler

Bir ülkenin, çeşitli alanlarda almış olduğu kararlar, yönetim tarzı ve uygulanmakta oldukları yasa veya yasal düzenlemeler orada yaşıyan insanların hem yurt içine hem de yurt dışına göç etmelerini yakından etkilemektedir.

Geçmişten günümüze kadar geçen süre içerisinde ülkelerin yönetim tarzları, anayasa ve yasalarındaki ilgili maddeler, uygulamaya konulan siyasi ve ekonomik programlar göç hareketlerini doğrudan etkilemiştir. Örneğin Türkiye’de, Cumhuriyet ilanından sonra belirli yıllarda sanayi, ulaşım, iletişim ve uluslararası ilişkilerde hayata geçirilen politikaların, kentleşme sürecine dolaylı olarak, iç göçe ise direkt olarak etki ettiğini söylenebilir (Merter, 2013:230).

1990’lı yıllarda Doğu Anadolu ve Güney Doğu Anadolu Bölgelerimizde güvenlik ve terör olayları yüzünden köyler ve yaylalar boşaltılmış insanlar göç ettirilmiştir. Terör olayları nedeniyle günümüzde birçok ilden insanlar daha güvenli yakın illere göç etmektedir. Bazı insanlarda terörden ziyade kan davalarından uzaklaşmak için de göç yolunu tercih etmektedirler (Göksoy, 2017: 28).

2.5. TÜRKİYE'DE KENTLEŞME HAREKETLERİ

1950 yılından sonra Türkiye'de kent ve kırsal nüfusuna baktığımızda TÜİK verilerine göre, nüfusun %15'i şehirlerde yaşarken %85'inin kırsal kesimlerde yaşadığı görülmektedir. Ancak 2018 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi'ne göre nüfusun %92.3'ü il ve ilçelerde, %7,7'sinin ise belde ve köylerde yaşadığı görülmektedir. Bu verileri göz önüne aldığımızda Türkiye'nin 1950-2018 yılları arasında çok hızlı bir kentleşme sürecinden geçtiği anlaşılmaktadır.

Türkiye kentleşme sürecine, ülke kaynaklarının çok yetersiz olduğu bir dönemde geçiş yapmıştır. Bu dönem aynı zamanda sanayi devrimi olarak anılmaktadır. Elinde yetersiz kaynak bulunan Türkiye, elindeki kaynakları da sanayi devrimin gelişmeleri doğrultusunda kullanmış ve kentleşme sürecine ilk başlarda yeteri kadar özen gösterememiştir. Geçmişte kentleşme sürecine yeteri kadar özen gösterilmemesi, günümüzde bu süreci Türkiye'nin tam olarak gerçekleştirememesinin temel nedenleri arasında sayılabilir. Çünkü 1950'lili yıllar Türkiye'nin kentleşme ve ekonomik gelişimi için önemli bir tarihtir. Türkiye'de kentleşme süreci 1950'den önce ve 1950'den sonra olmak üzere iki şekilde incelenebilir. Türkiye 1950'den önce sanayi devrimine odaklanmış ve kentleşme sürecine yeteri kadar kaynak aktarmamıştır. 1950 sonra ise Türkiye'de kentleşme hareketi hız kazanmış ve her geçen gün köyden kentte göç artmış ve bu durum ile beraber kentleşme oranı hız kazanmıştır (Arslan, 2016: 11).

Kentleşme hareketleri 1950 yılından sonra kırsal kesimlerden kentlere doğru göçlerle başlayarak hız kazanmış ve zaman içinde farklı bir gelişme hızına erişmiştir. Daha açık bir şekilde ifade edilecek olursa, kentleşme hareketleri Türkiye'nin içinde bulunduğu sosyal, siyasal ve ekonomik etkenlerden önemli derecede etkilenerek, bazen hızlı bazen de daha yavaş bir gelişme yaşamıştır. Bundan dolayı Türkiye'de kentleşme hareketlerinin hangi aşamalardan geçtiğini ana çizgileriyle ortaya koymak ve açıklamak konunun bir bütünlüğe ulaştırılması bakımından önem arz etmektedir (Eşmeler, 2018: 40).

Türkiye'de kentleşme hareketlerinin başlamasının temel nedeni, tarım sektöründe başlayan makineleşme ve modernleşme ile birlikte kırsal alanlarda emeğe olan talebin azalması ile birlikte tarım sektöründe istihdam edilenlerin tarım dışı alanlara, sanayi, hizmet ve karmaşık iş örgütlerinin yer aldığı kentlere akın etmesidir. Tarım sektöründe başlanan mekanizasyon ile birlikte 1947 yılında Truman doktrini ve

Marshall yardımı sonucunda Türkiye'ye çok kısa sürede 40.000'den fazla traktör girmiş ve ülke tarımı mekanizasyona geçmeye başlamıştır. Tarım sektöründe gerçekleşen bu hızlı mekanizasyonun ile birlikte tarım sektöründe istihdamı sağlanan nüfusun büyük bir bölümü, geçim kaygısı ile tarım dışı alanlara, sanayi, hizmet sektörüne yönelmek zorunda kalmış ve kentleşme hız kazanmıştır (Çan, 2014: 39).

1.5.1. 1950'den Önceki Dönemde Kentleşme Hareketleri

Türkiye'de 1920 yılından sonra, yeni kurulan cumhuriyetin ulus ve devlet oluşturma çabası içerisinde siyasi unsurlar ön plana çıkmıştır. Batıda ulus ve devlet anlayışı, kapitalist üretimin bir düzenleme aracı olarak sanayileşmenin altyapısını meydana getirmiştir. Ancak Türkiye'de ulus-devlet anlayışı siyasal bir kimliğe sahip olmuş ve toplumsal bilinç seviyesini şekillendirmeye çalışmıştır. 1850'lili yıllardan sonra İstanbul'da başlayan mekânsal modernleşme hareketleri, 1920'li yıllardan sonra yeni başkent olan Ankara'da devlet eliyle modern bir kent oluşturma çabası ile etkili bir şekilde sürdürülmüştür. Türkiye'deki kentleşme hareketi genel hatlarıyla dünyadaki diğer ülkelerin kentleşme hareketlerine benzer yakın özellikler taşımasına rağmen, kentlerin ülke içerisinde dağılımı oldukça farklı olmuştur. Cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarında, Türkiye'nin dışa bağımlı ve dengesiz yerleşim sistemine tepkili olan Cumhuriyetin ilk yöneticileri Ankara'yı başkent olarak belirlemeleri, kentleşme hareketinin ülke genelinde daha dengeli dağılmasına neden olmuştur (Eşmeler, 2018: 28).

Cumhuriyet döneminde kentleşme çabaları II. Dünya Savaşı'na denk geldiği için yavaş bir seyir izlemiştir. Bu dönemde Türkiye'de kentleşme hızı oldukça yavaş olmuş ve kırsal alan ile kent nüfus artış hızları oranı farklı olduğu görülmüştür. Bu yıllarda nüfus hareketlerinde Türk-Rum nüfus mübadelesinin etkisi olmuştur. 1920'lerin başında 13,6 milyon olan ülke nüfusunun, 10,3'ü kırsal kesimlerde yaşamaktaydı. Bu dönemde köyler özellikle eğitim ve öğretim bakımından oldukça geri kaldıklarından, köylerde yaşam koşulları oldukça zorlaşmıştır (Arslan, 2016: 13).

1950'lili yıllardan önce Ankara'ya İstanbul'a ve kısmen de İzmir'e yönelik bazı göçler gerçekleşmiş olsa da bu göçlerin ülke geneline ait verilere yansımaları çok sınırlı bir şekilde olmuştur. Elde edilen verilere bakıldığında, Türkiye'nin 1950'lili yıllardan

önceki kentleşme hareketlerine bakıldığında, mevcut kentlerdeki nüfusun dışarıdan fazla göç almadan kendi iç dinamikleri ile artmasından kaynaklandığı görülmektedir. 1950 yılına kadar ülkenin toplam nüfusu ile kentsel nüfusu artışları arasında önemli bir fark olmamıştır. Yani 1950 yılında Türkiye nüfusu binde 21,7'lik hızla artarken, kentsel nüfus artışı binde 22,5 düzeyinde artmıştır. 1950'nin öncesinde nüfusu 50.000'nin üzerinde olan kentlerin nüfus artış hızlarına bakıldığında, kentleşmenin çok yavaş gerçekleştiği ve çoğunlukla kentlerdeki nüfus artış hızının kendi iç dinamiklerinden kaynaklandığı görülmektedir (Işık, 2006: 60).

1950'lili dönemde kentleşme hareketini etkileyen en önemli nedenlerde biride, devletçiliğe dayalı ekonomi politikalarının uygulanmasıyla ülke genelinde demir yollarının yaygınlaşmasıdır. Ülke genelinde demir yollarını yaygınlaşmasıyla birlikte liman kentleri, Anadolu şehirlerine nazaran önemini yitirmişlerdir. Bu dönemde Anadolu'da inşa edilen demir yolları ile birlikte, ulaşım imkanları iyileştirilmiş ve Anadolu'da kentleşme hareketleri hız kazanmıştır (Özkan, 2018: 38). Benzer şekilde liman kentlerinin öneminin azalması, ülkenin iç kesimlerindeki yerleşmeleri hızlandırmıştır. Bu yıllarda devletçi politikalar geliştirilmiş ve buna bağlı sanayi politikaları hayata geçirilmiştir. Devletçi politikalarla Anadolu'da ekonomik yatırımlar hız kazanmış ve yapılan yatırımlar mümkün olduğu kadar eşit bir şekilde Anadolu'daki bölgelerde dağılması amaçlanmıştır. Anadolu'da fabrikaların kurulması ve demiryolu ağının bu fabrikaları bağliyor olması Anadolu'da kentleşme hareketlerinin hızını artırmıştır.

1950'den önceki dönemde Türkiye'de kentleşme hızı oldukça düşük olmuştur. Ancak demir yollarının kurulan fabrikaları birebirine bağlamasıyla Anadolu'da kentleşme hareketleri gün geçtikçe daha da artmıştır. Artan kentleşme ile beraber kır ve kentleşme arasında nüfus değişimleri meydana gelmiştir. Aşağıda verilen tabloda bu durumu özetlemektedir.

Tablo 2.3. 1927-1950 Yıllarında Kırsal Ve Kentsel Nüfus Değişimi

Yıllar	Kent Nüfusu	%	Kır Nüfusu	%
1927	3.305.879	24.2	10.342.391	75.8
1935	3.802.642	23.5	12.355.376	76.5

1940	4.346.249	24.4	13.474.701	75.6
1945	4.687.102	24.9	14.103.072	75.1
1950	5.244.337	25	15.702.851	75

Kaynak: Özkan, 2018: 38.

1927-1950 yılları arasında hem kentsel nüfus miktarı hem de kırsal nüfus miktarı geçen her yıl ile birlikte artmıştır. Tablo 2.3'te görüldüğü gibi bu yıllar arasında kent ve kır nüfusu geçen her yılla beraber sürekli bir artış göstermiştir. Bu yıllardaki nüfus artış oranlarına bakarak hem kentsel hem de kırsal nüfusun kendi iç dinamiklerinden kaynaklanan bir nüfus artışını meydana getirdiğini söyleyebiliriz.

1929 yılında yaşanan ekonomik buhran, tarım sektörünü ve dolayısıyla tarım sektöründe istihdam edilenleri etkilemiştir. Bu krizin etkilerini ortadan kaldırmak için dünya çapında birçok önlem alınmıştır. Türkiye'de 1933 yılında Yüksek Ziraat Enstitüsü kurulmuş ve tarıma dayalı eğitimler verilmiştir. Yine bu yıllarda halk evleri ve köy enstitüleri kurulmuştur. Yapılan bütün bu politikaların temel amacı, kırsal kesimlerde yaşayan insanların içinde bulunduğu olumsuzlukları ortadan kaldırmaktır. Ayrıca siyasi iktidar da nüfusun belirli bölgelerde yığılması için bu dönemde bazı politikalar uygulamaya koymuştur. Anadolu'nun bazı kentlerinde fabrikalar kurulmuş ve birçok kentin, İstanbul ve Bursa ile demir yolu ulaşım ağı ile bağlanmalarına çalışılmıştır (Arslan, 2016: 13).

1.5.2. 1950-1980 Yılları Arasında Kentleşme Hareketleri

Bu dönem 1948 sanayi devrimi sonrasında denk gelmesi ve tarım sektöründe yaşanan mekanizasyondan dolayı kırsal kesimlerde işsiz kalan insanların şehirlere göç etmesi hızlanmıştır. Aynı zamanda bu dönemde Türkiye'de uygulanan politikalar büyük ölçüde ABD ekonomik politikalarından etkilenmiştir. Devletçi politikalar ile tarımsal üretim desteklenmelerine devam edilmiştir. Çünkü ABD ve Dünya Bankası az gelişmiş ülkelerin kalkınma sorunlarını çözmek için ülkelere böyle öneriler sunmuştur. Bundan

dolaylıda Marshall planı ve verilen kredilerle tarımda makineleşme desteklenmiştir (Özkan, 2018: 40).

Türkiye’de kentleşme hareketleri 1950 yılından sonra çok hızlanmıştır. Bu dönemde, bir taraftan mevcut kentlerin nüfusu artarken, diğer taraftan birçok yerleşim yeri nüfuslanarak kent statüsü kazanmıştır. 1950-1980 yılları arasındaki kentleşme hareketlerini bir önceki dönemlerden ayıran en önemli etken, kentlerin doğal nüfus artışlarından ziyade kırsal kesimlerden kentlere yapılan göç hareketleridir. Çünkü 1950 öncesi dönemde toplam nüfus ve kentsel nüfus artışları arasında belirgin bir fark yokken, 1950’den sonra kentsel nüfus artışının toplam nüfus artışını bir hayli geride bıraktığı gözlemlenmiştir (Işık, 2006: 62).

Cumhuriyetin kuruluşunun ilk yıllarında “bilinçli, modern, gayretli ve sistemli” olarak ifade edilen kentleşme hareketlerinin, 1950’lerden sonra, yoğun ve düzensiz göçlerle hızlanması ve mevcut kentsel donanımların bu hıza yetişmekte oldukça geri kalmasından dolayı, Türkiye’nin çarpık kentleşme sürecinin başlangıcında önemli bir kırılma noktası olmuştur. Tarım sektöründe artan makineleşme, kırsal kesimlerde işgücüne olan talebin azalmasından dolayı tarım sektöründen geçimini sağlayan insanlar, çözüm olarak kentlere göç etmeyi tercih etmişlerdir (Arslan, 2016: 13).

Gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda yaşanan demografik anlamda kentleşme yani sanayileşme olmadan kentin sadece nüfus olarak büyümesi dengesiz kentleşmeye yol açmaktadır. 1950 yıllarında sonra Türkiye’de, gözlemlenen küçük kasaba ve köylerden kentlere doğru gerçekleşen göç hareketi de bu şekilde sanayileşme olmadan gerçekleşen dengesiz kentleşme olgusuna örnek teşkil etmektedir. Bundan dolayı Türkiye’de gerçekleşen kentleşme olgusunun, demografik, sosyal, ekonomik ve kültürel bir yapısal dönüşüm içermesi gerekmektedir. Bu şekilde ifade edecek olursak, demografik olarak kentleşme özellikle kırdan kente göçle beslenen nüfus yoğunluğunun fazlalığı olarak ifade edilebilir (Çan, 2014: 41).

1960-1980 yıllarında kentleşme hareketleri önemli bir noktaya gelmiştir. Bu yıllarda askeri darbe olmuş ve 1961 anayasası kabul edilmiştir. Anayasanın sosyal devlet ilkesi gereğince, devletin ülkede yaşayan insanlara karşı sorumluluğu olduğu belirtilmiş ve devlete bazı görevler verilmiştir. Kabul edilen ilkelerle beraber devletin vatandaşlıkların barınma ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlü olduğu kabul edilmiştir. Böylelikle gecekondulaşmanın azda olsa önü kesilmiştir. Bu yıllarda kentleşme hızlı bir

sürecin içine girmiş ve ülkede kent sayısı artmıştır. Aynı zaman iktisadi kalkınma açısından bu dönem tarım dışı faaliyetlerin artışı ve iktisadi kalkınmanın yüksek olduğu yıllar olarak kabul edilmektedir. Ayrıca bu dönemde DPT kurularak ekonomide planlı döneme geçilmiştir. 1963-1967 yıllarında birinci beş yıllık kalkınma planı (BYKP), yürürlüğe konularak, bölgelerarası dengeye ağırlık verilmiş ve bu dengenin sağlanması için yatırımlar yapılmıştır (Arslan, 2016: 15).

1960-1980 döneminde yaşanan iç göçler sanayileşme hareketlerinden kaynaklanmış ve kırdan itici faktörlerin kentte ise çekici faktörlerin etkileri görülmüştür. TÜİK verileri göz önüne alındığında, 1960-1970 yıllarında kırdan kentte olan göçün fazla olduğunu 1970-1980 yıllarında ise kentten kentte göçlerin olduğu görülmektedir. 1960-1970 yılların arasında kırdan kentte olan göçlerin az olmasının nedeni, şiddet olayları, hayat pahalılığı ve kentlerde görülen işsizliktir. Benzer şekilde devletin kırsal kesimlere yönelik destekleme alımları yapması, kırsal kesimlerde yaşayan insanların gelirini arttırmış ve göç etmek zorunda kalmamışlardır. Yine bu dönemde Avrupa ülkelerine yönelik işçi göçleri meydana gelmiş ve kırsal kesimde yaşayan insanlar için yeni bir alternatif doğmuştur. 1961-1971 yıllarında resmi olarak yurtdışına giden kişi sayısı 596.238 kişidir (Işık, 2005: 62).

1968-1972 yılları arasında uygulamaya konulan İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (İBYKP) ile kentleşme hareketleri devlet tarafından desteklenmiştir. 1970-1980 yılları arasındaki dönem kentsel nüfus hızının en az olduğu dönemlerden biridir. Bu dönemde kentsel nüfus oranlarının düşmesinde Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik, siyasal ve sosyal durumların etkisi vardır. Türkiye'de 1970'lerin sonu 1980'lerin başında yatırımların ülke genelinde tümüyle durması, ekonomik kriz, yüksek enflasyon, konut altyapı ve kamu hizmetlerinin artan nüfus karşısında yetersiz kalması gibi sorunlar kentleşmeyi olumsuz etkilemiştir (Çan, 2014: 43).

Tablo 2.4. 1950- 1980 Yıllarında Kentsel Nüfus ve Kırsal Nüfus Oranı

Yıllar	1950	1960	1970	1980
Kentsel Nüfus	5.244.337	8.859.731	13.961.101	19.645.007

Kentsel Nüfus Oranı	%25,0	%31,9	%28.7	%35.9
Kırsal Nüfus	15.702.851	18.895.089	21.914.075	25.091.950
Kırsal Nüfus Oranı	%75,0	%68,1	%71.3	%64.41

Kaynak: Göksoy, 2017: 34.

1950-1980 yılları arasında daha çok kırsal alanlardan kentlere yoğun göç hareketleri meydana gelmiştir. Bu yıllarda şehirlerde alt yapıların, sağlığın, yolların, iş olanaklarının ve iş kollarının çeşitliğini kırdan kente göçü etkilemiştir. Tablo 2.4 gösterildiği gibi geçen yıllar itibari ile hem kentlerde hem de kırsal alanlarda nüfus sürekli olarak artmıştır.

1.5.3. 1980'den Günümüze Kadar Geçen Süreçte Kentleşme Hareketleri

1980 sonrası dönemde Türkiye'de kentleşme hareketleri çok hızlı bir sürecin içine girmiştir. 1980 yılından sonra kentleşme hareketlerini bu kadar hızlı artmasının üç tane çok önemli nedeni vardır. İlk olarak bu dönemde, “nüfus hareketleri ve kentleşme süreci doygunluk noktasına gelmiştir.” İkincisi, dünya ülkeleri global politikalarla yeni oluşum içerine girmişlerdir. Üçüncüsü, 12 Eylül askeri darbesi sonucunda yeni siyasi yapıların görülmesi ve bunun sonucunda oluşan liberalizasyon hareketlerinin Türkiye'de kentleşmeye hareketlerine farklı bakış açısı getirmiş olmasıdır (Tekeli, 2009: 128).

Türkiye'nin 1980 yılından sonra uyguladığı politikalara bakıldığında, küreselleşme, özelleştirmeler ve de liberal ekonomi politikalarının bireyi ön plana çıkardığını söyleyebiliriz. Teknolojik gelişmelerle beraber eğitim, ulaşım sosyal olanaklarını iyileştirdiği ve sivil toplum kuruluşlarının (STK) toplumda yer edinmeye başladığı bu dönem toplumsal hareketliliğin ve göç hareketlerinin arttığı bir dönemdir(Göksoy, 2017: 35). Göç hareketlerinin hızlandığı bu dönemde, kırsal alanlar kentlerin gerisinde kalmış ve kırsal ile kent arasındaki, makas iyice açılmıştır. 1980-1985 yılları arasında Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de en yüksek kentsel nüfus artışı

olmuştur. 1981 yılında yürürlüğe giren 3030 sayılı Büyükşehir Belediye Kanunu ile bazı büyük şehirler “büyükşehir” statüsüne alınmış, kentsel sınır alanları genişletilmiş ve bunun sonucunda kentsel nüfus dolaylı olarak buralarda artmıştır (Işık, 2005: 64).

1980’lerin başından sonra büyük kentlerde, merkezi yönetimden yerel yönetimlere aktarılan kaynaklarla beraber belediyeler aktifleşmiştir. Kentlerde, uzun zamandan beri ihmal edilmiş altyapı hizmetlerine yönelik yapılan yatırımlar olumlu sonuçlar vermiştir. Yapılan yatırımlar, hem kentlerin altyapısını geliştirirken, hem de kentsel girişimciliğin önünü açmıştır (Şengül, 2009:140). Bu yıllarda iktisadi alandaki serbest piyasa anlayışıyla birlikte siyasetçilerin tercih ettiği popülist davranışlar birleşmiştir. Bu iki faktörün birleşmesiyle, gecekondulara yönelik imar afları ve tahsis belgeleri kent planlaması yaklaşımından yoksun imar izinleriyle beraber hızlı ve çarpık kentleşmenin önü açılmıştır (Boratav, 2012: 153).

1980’li yıllardan sonra kentleşmenin, sanayileşmenin ve kalkınmanın doğal bir sonucu olduğu düşünülmüştür. Bu yüzden kentleşmenin iktisadi kalkınmaya etkisi olacağı düşünülerek, kentleşme iyi bir şekilde sürdürülmeye çalışılmıştır. Yine bu dönemde kırlardan kentlere yaşanan göçler ile birlikte, kentten kentte de göçler yaşanmaya başlanmıştır (Keleş, 2008: 84). Kentsel nüfusun özellikle 1980-1985 yıllarında çok daha büyük bir hızla artmıştır. 1985 yılına kadar kent nüfus oranı kır nüfusundan az olduğu halde bu tarihten sonra kentin lehine bir değişim yaşanmıştır.

Tablo 2.5. 2000-2017 Arası Kentsel Nüfus, Kırsal Nüfus Ve Toplam Nüfus

Yıl	Kentsel Nüfus	Kırsal nüfus	Toplam nüfus
2000	40942287	22297834	63240121
2001	41942709	22248765	64191474
2002	42977478	22165576	65143054
2003	44014467	22071336	66085803
2004	45046031	21961824	67007855
2005	46065671	21837735	67903406

2006	47068551	21694854	68763405
2007	48059010	21538271	69597281
2008	49062187	21377845	70440032
2009	50109357	21229828	71339185
2010	51225537	21101377	72326914
2011	52415819	20993636	73409455
2012	53670916	20898951	74569867
2013	54969310	20818023	75787333
2014	56291672	20738956	77030628
2015	57616413	20655059	78271472
2016	58945742	20566684	79512426
2017	60271313	20473707	80745020

Kaynak: World bank,” urban, rural and total population.

Yıllar itibari ile her yıl kent nüfusu artarken kırsal nüfus ise geçen her ile beraber azalmaktadır. Tablo 2.5’te görüldüğü üzere 2000’li yıllarda kentsel nüfus sürekli artış gösterirken kırsal nüfus ise sürekli bir azalış göstermektedir. Bu azalış 2000’li yılların başından az iken daha sonraları ise sürekli artış göstermiş ve kır ile kent nüfusu arasındaki makas geçen her yıl ile birlikte daha da açılmıştır.

1985 yılından sonra Türkiye’deki kentleşme hareketlerine bakıldığında, temelde üç konunun öneminin vurgulandığı görülmüştür. Bu konular, “kentsel nüfus artış hızındaki gerileme, kentleşme dinamikleri, kentleşmenin coğrafi boyutudur”. Fakat ülkemizdeki hızlı kentleşme hareketleri sanayileşmeye paralel olarak belli gelişimler göstermiştir. Ayrıca kırsal kesimlerden kentlere göç eden kitlerin büyük bir kısmı kentlerde işgücüne dahil olamamış, yoksullaşma gecekondulaşma ve yetersiz altyapının yol açtığı sorunlarla birlikte Türkiye’deki kentleşme süreci hız kesmeden devam etmeyi sürdürmüştür. 2000’li yıllardan sonra yaşanan ekonomik ve siyasi gelişmeler kentleşme hareketlerine yeni bir ivme kazandırmıştır. Ayrıca bu dönemde ülke nüfusunda hızlı bir

artış olmuştur. Bu yüzden de gün geçtikçe kent nüfusları artmakta ve kentleşme hareketi hız kazanmakta ve bu da politik yeni gelişmeleri gündeme getirmektedir. 2012 yılında 6360 sayılı Yeni Büyükşehir Belediyesi Kanunu yürürlüğe girmiş kentlerde oldukça büyük değişimler meydana gelmiştir (Özkan, 2018:42-43).

2000’li yıllardan sonra kentlerde gecekondulaşma hareketleri kentlerin artık doğal bir parçası haline gelmiştir. Bu dönemde devlet ve yerel yönetimler “kentsel dönüşüm vasıtasıyla, planlı bir dönüşüm süreci gibi algılanmasına rağmen, aslında projeler toplamından ibaret olan bütünsel olmayan bir dönüşüm çerçevesinde, gecekonduların alanlarında oluşturulmuş olan rantın gecekonduların sahipleriyle, yükleniciler arasındaki paylaşımına aracılık etmeye çalışmıştır.” Ayrıca gecekonduların yerine çok katlı apartman bloklarının yapılması, çevre ve estetik açısından olumlu bir özellik olarak kamuoyuna sunulmuştur (Eşmeler, 2018: 8).

Günümüzde Türkiye’de kırsal alandan kentlere göç oranı çok az iken, az gelişmiş kentlerden ve köylerden metropol kentlere bir nüfus akımı vardır. Daha önceki yıllarda yaşanan göçler daha çok ekonomik gerekçeliyken 1990’lı yıllardan sonra yaşanan göçler ise daha çok terör odaklı yani güvenlik gerekçeli olmuştur. Bu çerçevede, göç edilen kentlerde ilk aşamalarda kentsel mekânlar nüfusu kaldıramayacak durumda olduğu için kentlerde fiziksel, altyapısal ve de konut sıkıntıları yaşanmıştır. Ancak daha sonraki süreçte, göçler etnik bir yapıya bürünmüştür. Yani, “göç ile yeni bir kente gelen birey, kente yerleşme aşamasında kendi kültürüne yakın yerlere ya da kimlik desenine uygun bir bölgeye, semte yerleşmeyi tercih etmiştir” (Göksoy, 2017: 37).

Türkiye’de kentleşme hareketleri kısaca özetleyecek olursak, Türkiye’de, 1950’den sonra tarım sektöründe yaşanan makineleşme ile birlikte kendini bir anda hızlı bir kentleşme sürecinin içerisinde bulmuştur ve baş gösteren ekonomik, sosyal, siyasal nedenler, kırsal alandan kentsel alanlara göç hareketinin fitilini ateşlemiştir. Yapılan göç hareketleri sonucunda kentlerde bazı sorunlar ortaya çıkmış: yetersiz iş alanları, yetersiz sağlık, eğitim ve sosyal hizmetler vb., devlet bu sorunları çözmek ve sağlıklı kentler oluşturmak için en iyi politika ve planlar uygulamaya çalışmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ KENTLEŞME ÜZERİNDEKİ ETKİLERİNİN İNCELENMESİ

Çalışmanın bu bölümünde ampirik çerçevede geliştirilen modellerin tahmininden elde edilen bulgular yorumlanacak ve bunların politika önerileri üzerinde durulacaktır. Bu kapsamda yapılmış olan tarımsal destekler ile kentleşme arasındaki ilişki, elde edilen veriler ile açıklanacaktır. Böylece yapılan tarımsal desteklerin kırsaldan kentlere göçü etkileyip etkilemediği sonucuna varılacak ve bu bağlamda politika önerileri sunulacaktır. Elde edilen bulgularla birlikte tarımsal destekler yapılırken, hangi ekonomik değişkenlerin dikkate alması gerektiği üzerinde durulacaktır.

3.1. ARAŞTIRMANIN HİPOTEZİ

Araştırmada iki tane ana hipotez kullanılmıştır.

H₀: Hükümetler tarafından yapılan destekleme politikaları ile kentleşme arasında bir ilişki bulunmamaktadır

H₁: Hükümetler tarafından yapılan destekleme politikaları ile kentleşme arasında bir ilişki bulunmaktadır.

3.2. VERİ TOPLAMA YÖNTEMİ VE ARAÇLARI

Yapılan çalışmada Tarımsal Desteklerin (TD) miktarı için kullanılan veriler, OECD web sitesinden alınmış ve Türkiye için 1986-2016 döneminde yapılmış olan Toplam Destek Tahmini (TDT) miktarının Gayri Safi Yurtiçi Hasılaya (GSYH) oranından oluşmaktadır. Kentsel Nüfusun (KN) Toplam Nüfusa oranı ise Türkiye için Dünya Bankasının web sitesinden alınmış olan 1986-2016 dönemi nüfus verilerinden oluşmaktadır(<https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL.ZS>).

3.3. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMLERİ

Tarımsal destekler ile kentsel nüfus arasındaki ilişkinin incelendiği bu analizde, Türkiye’nin kentsel nüfus oranı ile şimdiye kadar yapılmış olan tarımsal desteklerin

GSYH içerisindeki payı değişkenleri kullanılarak, tarımsal desteklerin kentsel nüfus üzerindeki etkisi incelenecektir. İlk önce birim kök testleri ADF(Augmented Dickey-Fuller) yöntemi ve Philips-Perron(PP) yöntemi kullanılarak durağanlık mertebesi belirlenmiş ve daha sonra Eşbütünlük Testi olan Johansen Yaklaşımı ile seriler arasında uzun dönemli bir ilişki araştırılmıştır. Yapılan istatistiksel analiz sonucunda tarımsal desteklerin kentleşme üzerinde bir etkisi olup olmadığı araştırılmıştır.

3.3.1. Birim Kök Testi

Araştırmalarda zaman serisi analizi yapılması için öncelikli olarak serilerin durağan bir yapıda olması gerekmektedir. Bir zaman serisinin durağan olup olmadığına karar vermek için öncelikli olarak serinin ortalamada ve varyansta durağan olmasıyla açıklanmaktadır. Serinin incelendiği dönemde Ortalaması ve varyansı sabit stokastik bir zamandan oluşmuşsa bu serinin durağan bir seri olduğu söylenebilir. Durağan olmayan zaman serileri ile çalışma yapıldığında ise sahte regresyon problemi meydana gelir ve bu sonuç değişkenler arasındaki gerçek ilişkiyi oluşturmamaktadır (Gujarati, 2011: 709-720). Bu çalışmada, serilere ait durağanlık testi ADF(Augmented Dickey-Fuller) yöntemi ve Philips-Perron(PP) yöntemi ile analiz yapılmıştır.

A. ADF(Augmented Dickey-Fuller) Birim Kök Testi;

- Modelde daha da karmaşık olan dinamiklere izin verilmesi mümkündür.
- Buradaki amaç kalıntıların otokorelasyonsuz hale getirilmesini sağlamaktır.
- Böylelikle modele bağımlı değişkenin gecikmeli değerleri eklenebilir ve genişletilebilir (Yıldız teknik üniversitesi, 2010). Örneğin;

$$\Delta y_t = \delta + \theta y_{t-1} + \gamma_1 \Delta y_{t-1} + e_t,$$

Genel olarak,

$$\Delta y_t \text{ on } y_{t-1}, \Delta y_{t-1}, \dots, \Delta y_{t-p}$$

- Bu regresyon modelinde $y(t-1)$ katsayısının t-oranı hesaplanarak DF (Dickey-Fuller) kritik değerleriyle karşılaştırılır.

B. Zaman Trendli ADF Birim Kök Testi

- Eğer açık bir zaman trendi takip eden serilere ADF birim kök testi uygulanmak istenirse test regresyonuna trendin eklenmesi gerekir:

$$\Delta y_t = \delta + \delta t + \theta y_{t-1} + e_t,$$

$$H_0: \theta = 0 \quad H_1: \theta < 0$$

- Alternatif hipotez altında seri trend çevresinde durağandır (trend-durağan süreç)
- Zaman trendi eklendiğinde ADF testinin kritik değerleri değişir.

C. Phillips Perron Testi

Phillips ve Perron (PP, 1988) tarafından kullanılan bu birim kök testi nonparametrik düzenlemeler içermektedir. Teste kullanılan denklem,

$$\Delta y_t = \alpha y_{t-1} + X_t' \delta + \varepsilon_t$$

Yukarıdaki eşitlik gibi belirlenmektedir. Denklemdeki $\alpha = \rho - 1$, X_t ise “sabit” veya “sabit trend”i ifade eden deterministik bileşenlerdir. Phillips-Perron birim kök testinde test istatistiğinin hesaplanmasında nonparametrik düzeltmeler yapılabilmektedir. Bu yüzden otokorelasyon, test istatistiğinin asimtotik dağılımını etkilememektedir. Yapılan bu düzeltmeler sıfır frekansta olan ε_t 'nin spektrum tahminine dayanmaktadır ve tutarlı tahminler sağlamaktadır. Test istatistiği,

$$\hat{t}_\alpha = t_\alpha \left(\frac{\gamma_0}{f_0} \right)^{-1/2} - \frac{T(f_0 - \gamma_0)(s_e(\hat{\alpha}))}{\alpha f_0^{1/2} s}$$

Olarak hesaplanır. Bu denklemde “ $s_e(\hat{\alpha})$ ” katsayı standart hatası, “s” denklemin standart hatası, T gözlem sayısı, “ γ_0 ” hata varyansının tutarlı tahmini ve “ f_0 ” ise sıfır frekansta artık olan spektrumunun tahmincisidir. “ f_0 ” tahmini ise Kernel’e Dayanan Kovaryans Toplamı Yöntemi veya AR Spektral Yoğunluk Tahmin Yöntemi ile çalıştırılabilir (Çağlayan ve Saçaklı, 2006: 124).

Phillips Perron testinde temel olan hipotezler birim kök var biçimindedir ve hipotezler

$H_0: \alpha = 0$ ve $H_1: \alpha < 0$ Olarak kurulur. Test istatistiğinin asimtotik olan dağılımı ADF testi ile aynı şekildedir. Bu yüzden test istatistiği Mackinnon kritik değerleriyle karşılaştırılmaktadır.

3.3.2. Eşbütünleşme Testi: Johansen Yaklaşımı

Johansen, değişkenler seti arasında var olabilecek bütün farklı eşbütünleşme ilişkilerinin tahminine olanak veren bir yöntem geliştirmiştir. Aynı zamanda bunlarla ilgili istatistiksel testleri de oluşturmuştur. Eşbütünleşme ilişkilerinin tahmininde ve test edilmesinde en çok benzerlik (EÇB) yöntemi kullanılmaktadır (Tarı, 2015: 426). Johansen yöntemi, Dickey-Fuller yönteminin geliştirilmiş bir gösterimine sahiptir

$$X_t = \sum_{i=1}^p \pi_i X_{t-i} + \theta D_t + \varepsilon_t$$

Eğer ikiden fazla değişken varsa birden fazla uzun dönem denge ilişkisi meydana gelebilir. Böyle bir durumda Johansen eşbütünleşme testi kullanılmaktadır. Genellikle “m” sayıda eşbütünleştirici vektörle karşılaşılabılır. Dolayısıyla m=2 olması halinde ve değişkenler eşbütünleşik ise tek bir eşbütünleştirici vektör oluşacaktır. Eğer $m > 2$ ise tek bir eşbütünleştirici vektör ortaya çıkabileceği gibi birden fazla eşbütünleştirici vektör de bu durumda ortaya çıkabilmektedir. Johansen eşbütünleşme testi özdeğer ve öz vektörlere dayanarak hesaplanan bir eşbütünleşme testidir. Bu testin birinci aşamasında Engle- Granger testinde olduğu gibi durağanlık dereceleri belirlenir ve aynı mertebede durağan olan seriler için uygun gecikme sayısı bulunur. Daha sonra uygun gecikme sayısının belirlenmesi için ilk olarak VAR modeli kurulur. Daha sonra ise, Akaike ve Schwarz bilgi kriterleriyle gecikme sayısına karar verilmektedir.

Johansen eşbütünleşme testinde π matrisinin rankının bilinmesi gerekmektedir. Π matrisi, $\pi = \alpha\beta$ şeklinde ifade edilmektedir. Bu denklemde;

- β eşbütünleşme matrisini
- α Her bir eşbütünleşme vektörünün parametrelerine ilişkin ağırlıkları göstermektedir.

Ayrıca Johansen eşbütünleşme testinde eğer;

- $r(\pi) = 0$ İse eşbütünleşme yoktur.
- $r(\pi) = 1$ İse 1 tane eşbütünleşme ilişkisi vardır.
- $r(\pi) = 2$ İse 2 tane eşbütünleşme ilişkisi vardır.
- $r(\pi) = r$ İse r tane eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Yani $1 \leq r(n) \leq n - 1$ ise $r(\pi) = r$ olacaktır. Ayrıca π matrisinin rankı belirtilmişse öncelikle değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığına bakılır. π Matrisinin rankının belirmek için 2 farklı test geliştirilmiştir;

- λ_{max} Maksimum özdeğer istatistiği
- λ_{iz} İz istatistiği

Johansen analizinde bu istatistikler aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

- $\lambda_{max} - T \ln(1 - \lambda_i)$
- $\lambda_{iz} - T \sum_{i=0}^k \ln(1 - \lambda_i)$

Johansen eşbütünleşme testinin sonunda standartlaştırılmış β ve α vektörleri kullanılarak eşbütünleşme ilişkisi yazılır. Standartlaştırılmış α vektörü satırındaki en büyük pozitif değerde ortak bütünleşme ilişkisi olan içsel terim anlamına gelmektedir. Bu terim belirtildikten daha ise sonra standartlaştırılmış β vektörü kullanılarak katsayılar belirlenmektedir.

3.4 ARAŞTIRMANIN BULGULARI VE DEĞERLENDİRME

Çalışmada, Türkiye’de tarımsal desteklerin kentleşme oranı üzerinde etkili olup olmadığını belirleyebilmek için ilk olarak tarım destekleri ve kentleşme oranı serilerinin durağanlıkları sınanmıştır. Yapılan çalışmada “TD”, toplam tarımsal destek miktarının GSYİH’ya oranını, “KN” ise kentsel nüfusun toplam nüfus içindeki payını göstermektedir. Değişkenlerin önünde bulunan “In” simgesi ise onluk tabanda logaritmik formu göstermektedir.

Tablo 3.1. Durağanlık Test Sonuçları

	Düzye değerleri			1.Farkları	
	Değişken	ADF	PP	AD F	PP

Test İstatistiği (Sabitli)	InTD	-1.6231(0)	-1.5511(6)	-4.6473(1)	-8.293(28)
	InKN	-0.5619(2)	-2.7263(4)	-3.418 (1)	-3.2652(10)
Test İstatistiği (Sabitli ve Trendli)	InTD	-3.3377(1)	-4.293(29)	-4.629(1)	-8.383(28)
	InKN	-6.1889(1)	-6.4333(1)	-3.855(0)	-3.7472(4)
Kritik Değerler		Sabit Model İçin		Trendli Model İçin	
%1		-3.689194		-4.309824	
%5		-2.971853		-3.574244	
%10		-2.625121		-3.221728	

**Parantez içindeki değerler ADF için gecikme uzunluklarını, PP için bant genişliğini ifade etmektedir. Gecikme uzunluğunun seçiminde Schwarz Bilgi Kriteri (SIC) kullanılmıştır. Bant genişliği ise Bartlett Kernel modeli kullanılarak Newey-West göre belirlenmiştir.

**ADF ve PP için %1, %5 ve %10 önem düzeylerindeki MacKinnon (1996) kritik değerleridir.

Tablo 3.1'e göre hem TD hem de KN düzey değerlerinde birim kök içermektedir. Bu iki serinin birinci farkı alındığında ise seriler durağan hale gelmektedir. Dolayısıyla, serilerin durağanlık mertebesi $I(1)$ 'dir.

Tablo 3.2. Johansen&Jeselius Eşbütünleşme Testi Sonuçları

Model 1				
Hipotezler		Öz Değer	İz İstatistiği	Kritik Değer %5
H₀	H₁			
r = 0	r = 1	0.448078	17.73785	15.49471
r ≤ 1	r = 2	0.017152	0.501727	3.841466

Not: İz testi, 0.05 düzeyinde 1 eşbütünleşme denklemini gösterir.

* MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p değerleri

** hipotezin 0,05 düzeyinde reddedildiğini gösterir.

Serilerin durağanlık mertebesini tespit ettikten sonra seriler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı belirlenmiştir. Bunun için eş-bütünleşme testi uygulanmıştır. Tablo 3.2 sonucuna göre bir adet eş-bütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Dolayısıyla, seriler arasında uzun dönemli ilişki bulunmaktadır.

Tablo 3.3. FMOLS Tahmin sonuçları

Değişken	Katsayı Değeri	St. Hata	Olasılık Değeri
TD	-3.991793	0.821272	0,0000

*** ve *, % 1 ve % 10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3.3'e göre TD negatif değerlidir ve anlamlıdır. Tarımsal destekler kentleşmeyi etkilemektedir.

Tablo 3.4. DOLS Tahminci Sonuçları

Değişken	Katsayı Değeri	St. Hata	Olasılık Değeri
TD	-3.980140	0.691931	0.0000

*** ve *, % 1 ve % 10 düzeyinde anlamlılığı ifade etmektedir. Gecikmeler ve öncüller DOLS tahmincisi için 1 olarak seçilmiştir.

Tablo 3.4 DOLS sonuçlarını göstermektedir. DOLS sonuçları FMOLS sonuçlarıyla aynı doğrultudadır. Son olarak, tarımsal desteklerin kentleşme oranı üzerinde etkili olup olmadığı tahmin edilmiştir. Hem FMOLS hem de DOLS sonuçları tarımsal desteklerin kentleşme oranı üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Ayrıca, her iki tahminci de TD'nin istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretli olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara göre, tarımsal desteklerin miktarı arttıkça kentleşme oranı azalmaktadır.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Tarım sektörünün ne kadar önemli olduğu konusunda ülkeler arasında bir ittifak söz konusu olmasına rağmen tarımsal desteklerin niceliği ve niteliği ilgili konularda ekonomistler arasında tamam olarak bir fikir birliği söz konusu olmamaktadır. Tarım sektörü konusunda bu tartışmalar devam etmiş olsa da ülkelerin şimdiye kadar uygulamış oldukları tarımsal destekleme politikalarının sonuçları çok açıktır. Gelişmekte olan ülkeler arasında olan Türkiye'nin uluslararası kuruluşlar tarafından alınmış olan kararlara mümkün olduğu kadar uyum sağlamış olsa da 1980'li yıllardan sonra, işletme büyüklükleri yetersiz bir hale gelmiş ve tarımsal araziler daralmıştır. Ayrıca yıllar itibari ile üretim seviyesi gerilemiş, ithalatta daha da bağımlılık artmış, fiyat seviyelerinde artışlar meydana gelmiş, kırsal alanlardan kentlere göç artmış ve istihdam yapısı bozulmuştur.

Türkiye 2000'li yıllardan önce daha çok geleneksel destekleme politikaları olan pazar fiyatı, kredi desteği, temel girdi desteği gibi üreticilerin gelirini yükselten politikalar kullanmıştır. Fakat ülkede yaşanan tarımsal sorunlar, tarımsal destekleme politikalarından beklenen işlevlerin yerine getirilememesi ve uluslararası piyasalarda yaşanan gelişmeler ile birlikte 2000'li yıllardan sonra tarımsal destekleme politikalarında yapısal bir değişikliğe gidilmiştir. 2001 yılında uygulamaya konulan Tarım Reformu Uygulama Projesi'yle beraber tarımsal desteklerle, üretimde piyasa koşullarında esnekliğin artırılması, üretici gelirlerin doğrudan veya dolaylı olarak gelir destekleri ile artırılması ve kaynakların üretim fazlası veren ürünlerden üretim açığı olan ürünlere kaydırılması amaçlanmıştır. Çalışma esnasında Türkiye'de kullanılan tarımsal desteklerin esasında verimlilik artışı sağlamadığı gözlemlenmiştir. Çalışmanın birinci bölümünde görüldüğü üzere Türkiye'de kullanılan nitelikli gübre ve tohum gibi girdilerin kullanım miktarı gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında oldukça düşük bir seviyede olduğu görülmüştür. 2001 yılından sonra hayvancılık desteklerinin artmasıyla beraber hayvansal üretim miktarında bir artış meydana gelmiş olsa da hayvansal ürün tüketimi beklenen seviyeye ulaşmamıştır.

Kentleşme kavramı insanların ve ülkelerin gelişme seviyeleri ile alakalı olan bir kavramdır. Türkiye'deki kentleşme sürecine bakıldığında ise cumhuriyetten önce kentleşmeye yeteri kadar önem verilmediği görülmektedir. Cumhuriyet ilen edildikten sonra da daha çok kırsal politikalar uygulamaya konularak, kırsal kesimlerde yaşayan

insanların sorunlarını gidermek ve eğitim seviyelerini yükseltmek için kanunlar ve politikalar yürürlüğe konmuştur. Türkiye kentleşme kavramı ile ancak 1950'lili yıllardan sonra tanışmaya başlamıştır. Bu yıllarda devlet tarafından kara yollarının gelişimine önem verilmiş ve kırsal alanlardan kentlere iş kollarının fazla olmasından dolayı göçler meydana gelmiştir. Ancak 1970'li yıllardan sonra kentlerin nüfusu önemli derecede artmış, altyapı ve konut yetersizliğinden dolayı kentlerde önemli sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Kırsal kesimlerde tarım arazilerini miras yolu ile parçalanması, tarımsal desteklerin üretimi artıracak şekilde verilmemesi ve tarımsal arazilerin bilinçsizce kullanılmasından dolayı insanlar kentlere göç etmek zorunda kalmıştır. Kentlere göç eden bireyler buralarda kültürel, sosyal ve ekonomik birçok sorunla karşılaşmışlardır.

Çalışmanın asıl konusunu, oluşturan tarımsal destek miktarında ortaya çıkan gelişmeler ile kentleşme olgusu arasındaki ilişkinin ters bir orantıya sahip olmasıdır. İki politika arasındaki bu güçlü ilişki, tarımsal üretim miktarının tarımsal destek miktarına ne kadar bağımlı olduğunu ve kentleşme ile tarımsal destekler arasında nasıl güçlü bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır. Çünkü tarımsal üretimin düşmesi tarım sektöründe istihdam edilen kişilerin sayısını azalmakta ve böylelikle kırsal alanlardan kentlere göç hızlanmaktadır. Kırsal alanlardan kentlere göç hareketlerinin durdurulması için tarımsal desteklerin artırılması ve desteklerin kırsal alanların verimliliğine ve istihdamdaki artış oranına bağlı olarak yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Tarımsal destekler üretim miktarını artıracak şekilde verilerek kırsal kesimlerde çiftçilerin üretim yapması sağlanacak, üretimin artışı ile birlikte insanlar kentlere göç etmek zorunda kalmayacaklardır. Ayrıca üretim miktarını artıran destekleme politikaları sonucunda dış ticarete tarım ürünlerinin payı artırılabilir ve tarım ürünleri ihracatı ile ülkeye döviz girişi artırılabilir. Tarımsal üretimin artışı ile beraber ülkedeki işsizlik sorunu çözülebilir ve tarımsal ürünlerden elde edilen gelirler, kilit sektörlerle aktırılarak ülkenin gelişmişliğine katkı sağlanabilir.

Model ekonometrik olarak test edildikten sonra hem TD hem de KN düzey değerlerinde birim kök içerdiği ve bu iki serinin birinci farkı alındığında serilerin durağan oldukları tespit edilmiştir. Serilerin durağanlık mertebesi tespit edildikten sonra seriler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı belirlenmiş ve bunun için Johansen eş-bütünleşme testi uygulanmıştır. Daha sonra tarımsal desteklerin kentleşme oranı

üzerinde etkili olup olmadığı tahmin edilmiştir. Yapılan tahminler sonucunda H_0 hipotezi reddedilmiş ve H_1 hipotezi ise kabul edilmiştir. Çalışma ile beraber tarımsal desteklerin kentleşmenin üzerinde bir etkisi olduğu sonucuna varılmıştır. Yani tarımsal destekler artıkça kentleşme oranı azalmakta yâda tarımsal destekler azaltıkça kentleşme oranı artmakta sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Abay, C. Vd.,(2005). “Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişim”, VI. Teknik Kongre, Ankara.

Acar, M. ve Bulut, E. (2009). “Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Son Gelişmeler”, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi, s.17, ss. 1-19.

Açıkgöz, Ö. (2007). “Şehir, Şehir Toplumu ve Şehir Sosyolojisi”, Sosyoloji Konferansları Dergisi, sayı: 35, s. 57-83, İstanbul.

Ağca, M. (2010) Türkiye’de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikalarındaki Gelişmeler, Yüksek Lisans Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Akder, A.H. (2007). Tarım Envanteri ve Alternatif Ürünler Geliştirilmesi, İstanbul: İTO.

Aksoy, U. ve Yaşar, E. (1994). “Sürdürülebilir Tarım”, Ege Üniversitesi Tarımsal Uygulama Ve Araştırma Merkezi Teknik Bülteni, ss. 23 Nisan-1994.

Aktaş, M. ve Kaplan, M. (1985). Türkiye Ticaret Gübreleri Tüketiminde Gelişmeler ve Tüketimde Fiyat Faktörünün Etkisi. Ziraat Mühendisliği Dergisi, 185: 4-13.

Arı, A. (2006), “Türkiye’de Tarımın Ekonomideki Yeri ve Güncel Sorunları”, Çalışma ve Toplum Dergisi.

Arslan, C. (2016). Türkiye’de Yapılan Kalkınma Planlarındaki Kentleşme Politikalarının Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, Ardahan: T.C Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi Ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı.

Babacan, A. (1999). “Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi”, T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.

Bal, H. (2011), Kent Sosyolojisi, 5. Baskı, Fakülte Kitabevi, Isparta.

Bal, H.(1999). Kent Sosyolojisi, Ankara: Turhan Kitabevi.

BAŞOL, K. (1984). Demografi: Genel ve Türkiye, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Yayın No: 6.

Bayar, R. (2004). “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’nin Arazi Bölünüşü ve Tarım Alanlarındaki Değişmeler”, Coğrafi Bilimler Dergisi. 2-1.

Boratav, K. (2012). Türkiye İktisat Tarihi 1908-2009. 16.Baskı. Ankara, İmge Kitabevi.

Boz, İ. (2004),“Tarım Sektörünün İktisadi Kalkınmadaki Rolü”, İçinde, Kalkınma Ekonomisi: Seçme Konular”, Sami Taban-Muhsin Kar(Ed.), (ss137-158). Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

Cesur, Ö. 20049. Avrupa Birliği’nde Tarıma Yönelik Mali Yardımlar ve Türkiye ile Bir Karşılaştırma, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Çağlayan, E. Saçaklı, İ. (2006). “Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliğinin Sıfır Frekansta Spektrum Tahmincisine Dayanan Birim Kök Testleri İle İncelenmesi”, İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 20 Nisan 2006 Sayı: 1.

Çakmak, B. ve Turhan A. (2006). “Türkiye’de Tarımda Su Yönetimi, Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, TMMOB Su Politikaları Kongresi, Ankara: 23-26 Mart.

Çan, M. F. (2014). Türkiye’de Kentleşme Ve Bölgesel Kalkınma, Yüksek Lisans Tezi: Malatya: T.C. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı.

Çavuş, V. (2009). Türkiye’de Tarımda Doğrudan Gelir Desteği Uygulaması ve AB Sürecinde Destekleme Politikaları, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Maltepe Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Politikası Yüksek Lisans Programı.

Çelik, N. (200). “Tarımda Girdi Kullanımı Ve Verimliliğe Etkileri”, Ankara: DPT Yayınları.

Çetin, B. ve Rehber, E. (1999) International Conference On Work Sciences In Sustainable Agriculture, 28th Ciosta-Cigr Congress. 1999. Environmental Impact Assessment (E1a) For Agriculture In Developing Countries, Horsens, Denmark.

Çezik, A.(1982): Kentleşme Yerleşme Sektörel Raporu, Ankara: D.P.T. - S.D.D. Yayını.

Çomaktekin, M. F. (2009). Tarımsal Destekleme Politikaları ve Türkiye’de Uygulamalar: 1990 ve Sonrası Dönem, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Politikası Bilim Dalı.

Dernek, Z.(20006). “Cumhuriyet’in Kuruluşundan Günümüze Tarımsal Gelişmeler”, Süleyman Demirel Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi 1(1): 1-12.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1963). Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1963-1967). Ankara: Başbakanlık Devlet Matbaası.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1973). Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, Yeni Strateji ve Kalkınma Planı, (1973-1977). DPT Yayınları No: 1272. Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1991). ÖİK Raporu (Rapor No: DPT: 2260). Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1996). Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (1996-2000). 25 Temmuz 1995 Sayılı Resmi Gazete No: 22554. Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, (1999). Türkiye Tarımında Sürdürülebilir Kısa Orta Ve Uzun Dönem Stratejileri, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı yayınları Ocak, 1999.

Devlet Planlama Teşkilatı, (2000). Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı: Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler Özel İhtisas Komisyonu Raporu (Rapor No: DPT 2516). Ankara.

Devlet Planlama Teşkilatı, (2001). Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, (2001-2005), <http://ekutup.dpt.gov.tr/plan/viii/plan8.pdf> Erişim Tarihi: 17.04.2019.

Devlet Planlama Teşkilatı, “Dokuzuncu Kalkınma Planı 2009 Yılı Programı”, <http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2009.pdf>, Erişim Tarihi: 20.03.2019, s.147.

Devlet Planlama Teşkilatı, “Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2002 Yılı Programı”, <http://ekutup.dpt.gov.tr/program/2002.pdf>, Erişim Tarihi: 15.03.2019.

Devlet Planlama Teşkilatı, “Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 1999 Yılı Programı”, http://ekutup.dpt.gov.tr/program/1999/prog_99.pdf, Erişim Tarihi: 18.03.2019.

Devlet Planlama Teşkilatı, 2001-2023 Uzun Vadeli Gelişmenin Temel Amaçları ve Stratejisi.

Devlet Su İşletmeleri, “Sulama Suyunun Önemi”, <http://www.dsi.gov.tr/docs/hizmet- alanlari/tarim-sulama.pdf?sfvrsn=2> Erişim Tarihi: 20.04.2019.

Dinler, Z. (2000). Tarım Ekonomisi. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları.

Doğan, A. (2007), “Ekonomik Gelişme Sürecine Tarımın Katkısı: Türkiye Örneği”, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi.

Doğan, M.(2005) “Türkiye Ziraat ’inde Makineleşme: Traktör ve Biçerdöverin Etkileri”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi, s.14.

Doğan, Z. Arslan, S. Berkman, A.N.(2015). “Türkiye’de Tarım Sektörünün İktisadi Gelişimi ve Sorunları: Tarihsel Bir Bakış”, Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt:8, Sayı:1.

Duramaz, S. Taş, T. (2018),” Kamusal, Özel Ve Yabancı Sermayeli Bankaların Kullandıkları Tarımsal Kredilerin Tarımsal Üretime Etkisi: Ege Bölgesi’ne Yönelik Panel Veri Analizi”, Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, Cilt 14, Sayı 1.

Ege, H. (2011), “Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri ve Önemi”, Ankara: Tarımsal Ekonomi ve Politika Geliştirme Enstitüsü Yayınları, s.1.

Eraktan, G. (2001). Tarım Politikası Temelleri ve Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikası, İstanbul: Uzel Yayınları.

Eraslan, F. Vd. “Türkiye’de Kimyasal Gübre Üretim ve Tüketim Durumu, Sorunlar, Çözüm Önerileri ve Yenilikler”,

http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/c1e55ec7c43dc51_ek.pdf Erişim Tarihi: 17.04.2019.

Erkan, R. (2010). Kentleşme ve Sosyal Değişme, Ankara: Bilimadamı Yayınları.

Erol, M. (1994). Kentsel Bütünleşme Üzerinde Köy Kent Farklılaşması ve Aile Kurumunun Etkileri. Sosyal Bilimler Dergisi Cumhuriyet Üniversitesi.

Eşiyok, B. A.(2004). “Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörü: Gelişmeler, Sorunlar, Tespitler Ve Tarımsal Politika Önerileri”, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Yayınları. C.2.

Eşiyok, B. A.(2004). “Kalkınma Sürecinde Tarım Sektörünün Ekonomideki Yeri, Yapısı ve Gelişme Dinamikleri (1923-2004)”, Ankara: Türkiye Kalkınma Bankası Yayınları. C.1.

Eşmeler, A. Ş. (2018) “Türkiye’de Kentleşme Sürecinde Ortaya Çıkan Sorunlar Kentlerde İntihar Eğilimleri Üzerine Bir Araştırma Ankara Örneği”, Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Kentleşme Ve Çevre Sorunları Bilim Dalı.

European Commission. “The Common Agricultural Policy Explained”. http://ec.europa.eu/agriculture/publi/capexplained/cap_en.pdf, Erişim Tarihi: 10.03.2019.

Fichter, J. (1994). “Sosyoloji Nedir?”, (Çev: Nilgün Çelebi), 2. Baskı. Ankara: Attila Kitabevi.

Fisunoğlu, M. (1998). “Tarımsal Üretim, Nüfus ve Çevre”, Nüfus, Çevre ve Kalkınma Konferansı. (ss.55 70). Ankara: Türkiye Çevre Vakfı Yayını.

Gaytancıoğlu, O. (2009) Türkiye’de ve Dünyada Tarımsal Destekleme Politikası, İstanbul Ticaret Odası yayınları, Yayın No: 2009-14.

Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı. (2015). “Tarımsal Destekle Bülteni”, Sayı:2, Nisan 2015, <http://www.tarim.gov.tr/SGB/TARYAT/Belgeler/2015%20tar%C4%B1msal%20destekler%20bulteni.pdf>, Erişim Tarihi: 20.03.2019.

Gillis, Malcolm. Dwight H. Perkins. Mihhael Roemer and Donald R. Snodgrass, (1987), Economics of Development, Second Edition, W. W. Norton Company, New York.

Gökdemir, Ö. (2004). “Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Dünya Ticaretine Etkileri”, www.sonbaski.com/yenisite/ekimozge.htm Erişim Tarihi:16.03.2019.

Göksoy, B. (2017). Göçün Kentleşme Üzerinde Etkileri: Van Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı Kentleşme Ve Çevre Sorunları Bilim Dalı.

Görmez, K. (1997). "Kent ve Siyaset: Bir Metropol Alanda Kentleşme", Ankara: Gazi Kitabevi Yayınları.

Gujarati D. (2011). Temel Ekonometri (Çev, Şenesen Ü. ve G:G Şenesen), İstanbul, Literatür Yayıncılık, 709-720.

Günaydın, G. (2009). "Türkiye Tarım Politikalarında Yapısal Uyum 2000'li Yıllar", Mülkiye Dergisi, 33(262), 193.

Günaydın, G.(2000). "Tarım Yönetiminde Kurullar Devri", Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi, No:1, ss.25-26.

Günaydın, G.(2006) "Türkiye Tarım Sektörü", Tarım ve Mühendislik Dergisi. ss.76-77.

Gündoğmuş, E. (1995). " Türkiye'de 1980-1990 Döneminde Tarımsal Üretim Değeri Ve Tarımsal Kredilerin Bölgelere İtibariyle Karşılaştırılması", Kooperatifçilik.

Güreşçi, E. (2010). "Türkiye'de Kentten - Köye Göç Olgusu" Doğu Üniversitesi Dergisi, ss, 77-86, İstanbul.

Gürler, A. Z. (2008), Tarım Ekonomisi, Ankara: Nobel Yayın ve Dağıtım.

Hatunoğlu, E. Eldeniz, F.(2012). "2000 Yılı Sonrası Türk Tarım Sektöründe Yapısal Dönüşüm Politikaları", Sayıştay Dergisi, Sayı:86, Temmuz Eylül 2012.

Işık, Ş. (2005). Türkiye' de Kentleşme ve Kentleşme Modelleri. Ege Coğrafya Dergisi, 57- 71.

İsbir, G. E. (2005). Kentleşme ve Çevre Sorunları, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.

Kamacı, A. (2006). Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikalarının Etkinliği ve OTP’ye Uyum Analizi, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaplan, M. ve Akay, S. (1995).” Salinity of Irrigation Water of Greenhouses and Its Effects on the Soil Salinity in Kumluca and Finike Regions. Soil Fertility Management 9th International Symposium of CIEC, 25-30 September”, Kuşadası-Turkey. s. 379-384.

Karluk, R. (1999), Türkiye Ekonomisi, 6. Baskı, İstanbul: Beta Yayınları.

Kartal, K. (1983), Kentleşmenin Ekonomik ve Sosyal Maliyeti, Amme İdaresi Dergisi, 16(4), 32-110.

Kaynak, M. (2005) Kalkınma İktisadı. Ankara: Gazi Kitabevi.

Kaypak, Ş, Bimay, M, (2016). "Suriye savaşı Nedeniyle Yaşanan Göçün Ekonomik ve Sosyokültürel Etkileri: Batman Örneği", Batman Üniversitesi, Yaşam Bilimleri Dergisi; Cilt 6 Sayı 1, Batman.

Kazgan, G. (1966). Tarım Ekonomisi ve İktisadi Gelişme. İstanbul: İ. Ü. İktisat Fakültesi Yayını.

Kazgan, G. (2003). Tarım ve Gelişme. İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Keleş, R. (1980). Kent Bilimleri Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Keleş, R. (2014). 100 Soruda Türkiye’de Kentleşme, Konut ve Gecekondu. İstanbul: Cem Yayınevi.

Keleş, R.(2008), Kentleşme Politikası, Ankara: İmge Yayınları.

Keleş, Y. ve Yentürk, N. (2000), Türkiye Ekonomisi. 10.Baskı İstanbul: Remzi Kitabevi.

Keleş, Y.ve Yentürk N.(2005), Türkiye Ekonomisi. 19.Baskı İstanbul: Remzi Kitabevi.

Kilit, G. (2013) “Türkiye AB Ortak Tarım Politikası’na uyum konusunda neler yaptı?”, İKV Değerlendirme Notu, İktisadi Kalkınma Vakfı Yayını.

Korkmaz Tezcan, N. (2015). AB Ve Türkiye’deki Tarımsal Destekleme Politikaları (AB Sisteminin Türkiye’ye Uygulanabilirliği), Ankara: AB Uzmanlık Tezi.

Korkmaz, V. (2015). Tarım Ürünlerini Destekleme Politikaları: Türkiye Ve AB Karşılaştırması, Yüksek Lisans Tezi, Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.

Küçükylmazlar, A.(2004). Tohumculuk. İstanbul: İTO Yayınları.

Memiş, H. (2004). Türkiye’de Uygulanan Uluslar Arası Para Fonu (IMF) Destekli İstikrar Programlarının Tarım Sektörüne Etkileri, Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı.

Merter, F. vd. (2013).”Sosyoloji”, Feridun Merter, Mustafa Talas (Ed.), İkinci Baskı. , İstanbul: Lisans Yayıncılık.

Miran, B.(2005) “Tarımsal Yapı ve Üretim”. Fahri Yavuz(Ed.), Türkiye’de Tarım. Ankara: Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları.

Mumford, L. (2013). Tarih Boyunca Kent ‘Kökenler, Geçirdiği Değişimler ve Geleceği’, (Çev. G. Koca, T. Tosun), İstanbul; Ayrıntı Yayınları.

MUNN, R.T. ve HEINKE, G.W.(1989) Environmental management, Prentice Hall, Englewood Cliffs.

Nazlı, A. R. ve Küden, A. B. (2012) “AB Ortak Tarım Politikası ve Türkiye”, Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi, s. 5, ss. 93–95.

Oktar, S. ve Varlı, A. (2010). “Türkiye’de 1950-1954 Döneminde Demokrat Partinin Tarım Politikası”, Marmara Üniversitesi, İİBF Dergisi, XXVIII (1): 01-22.

Olalı, H. ve Duymaz, İ. (1987),” Tarımın Türk Ekonomisindeki Yeri ve Ekonomik Gelişmeye Katkısı”, İzmir, İzmir Ticaret Borsası Yayınları, Yayın No: 28.

Orhan, Z.O. (1999).“Türkiye’de Tarımsal Destekleme ve Taban Fiyatları Politikası”, İstanbul: İTO Yayınları.

Ortaç, F.R. Ünsal, H. ve Çaçkurlu, E. (2006). Türkiye’de Uygulanan Tarımsal Fiyatlandırma Politikaları, 1.Baskı Ankara: Gazi Kitabevi.

Oyan, O. (2004), “Tarımsal Politikalardan Politikasız Bir Tarıma Doğru”, Neşecan Balkan ve Sungur Savran (Ed.), Neoliberalizmin Tahribatı, 1.Baskı (s.44 67). İstanbul: Metis Yayınları.

Ören, M. N. ve Bahadır, B. (2005) “Türkiye’de ve OECD Ülkelerinde Hayvansal Ürün Politikaları ve Bu Politikalar Sonucu Ortaya Çıkan Transferler”, Hayvansal Üretim Dergisi, s. 46, ss. 1-7.

Özçelik A. Vd. “Türkiye’de Tarımsal Kredi: Sözleşmeli Tarım Ve Üretici Örgütleri Üzerinden Kredi Uygulamaları”,

http://www.zmo.org.tr/resimler/ekler/157297d1a1ff043_ek.pdf?tipi=14, Erişim Tarihi: 15.05.2019).

Özdemir, Z. (1998). “Türk Tarımında Destekleme Uygulamaları ve Sonuçları”, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, Prof. Dr. Abdullah Türkoğlu’na armağan sayısı, c. 47, s.1-4, ss. 261-279.

Özden, P. P. (2008). Kentsel Yenileme. 1.Baskı. Ankara: İmge Kitabevi.

Özkan, Ö. T. (2016). Türkiye' de İç Göç Olgusunun Kentleşme Sürecine Etkisi, Yüksek Lisans Tezi, Niğde: T.C Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Yönetimi Anabilim Dal.

Özkaya, T., Günaydın, G., Bozoğlu, M., Olhan, E. ve Sayın, C. (2010) “Tarım Politikaları ve Tarımsal Yapıdaki Değişimler”, Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi, Ankara: 11-15.01.2010, Milli Kütüphane Konferans Salonu.

Özkul, İ ve Sarı, Y. (2008). Türkiye’de Tütün Sektörünün Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri, 2. Ulusal İktisat Kongresi, 20-22 Şubat 2008, Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi İktisat Bölümü, İzmir.

Pamuk, Ş.(2009).” Türkiye’de Tarım ve İktisadi Gelişme: 1880-2000”, Mülkiye Dergisi, 33(262), 262-623.

Parasız, İ. (2005). Kalkınma Ekonomisi. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Pesaran, M. Hashem; Yongcheol Shin And Richard Smith. (2001). “Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships”, Journal of Applied Econometrics, 16, pp. 289–326.

Rostow, R. W. (1980), İktisadi Gelişmenin Merhaleleri. (Çeviren: Erol Güngör). İkinci Baskı İstanbul: Kalem Yayınları.

Sehur, H. (1991). Kentleşme ve Kentleşme Politikaları, İstanbul: Tüses Yayınları.

Silsüper, S. (2011), Tarım Sektörünün Türkiye Ekonomisine Katkısı.

Songül, D. (2010). Avrupa Birliği ve Türkiye’de Uygulanan Tarımsal Destekleme Politikaları, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa: T.C. Harran Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.

Susam, N. ve Ufuk B. (2008).“Türkiye’de Tarım Politikalarındaki Dönüşümün Kamu Bütçesi ve Ekonomi Üzerindeki Etkileri”. Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi.

Şahin, H. (2000), Türkiye Ekonomisi. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Şahin, H. (2001).Türkiye Ekonomisi. 6.Baskı. Bursa: Ezgi Kitabevi.

Şahin, Y.(2010). Kentleşme Politikası, 1. Baskı, Trabzon: Murathan Yayınevi.

Şahinöz, A. (2001b), “Tarım Sektörü”, Ahmet Şahinöz (Ed.), Türkiye Ekonomisi: Sektörel Analiz, 1.Baskı (ss.73 104). Ankara: İmaj Yayıncılık.

Şengül, H., Güneş, E., Artukoğlu, M. M. ve Kızılaslan, H. (2010). Tarımsal Girdi Kullanımı ve Politikaları, Türkiye Ziraat Mühendisliği VII. Teknik Kongresi, Tebliğler Kitabı 2. Cilt, ss. 853-859, 11-15 Ocak 2010, Milli Kütüphane Konferans Salonu-Ankara.

Şengül, H.T. (2009). “Kentsel Çelişki ve Siyaset, Kapitalist Kentleşme Süreçlerinin Eleştirisi”, 2.Baskı, Ankara: İmge Yayınevi.

T.C Cumhurbaşkanlığı Stratejisi ve Bütçe Başkanlığı,” 2018-2022 dönemi Tarım ve Orman Bakanlığı Stratejik planı”,

http://www.sp.gov.tr/tr/stratejikplan/s/1538/Gida_+Tarim+ve+Hayvancilik+Bakanligi+2018-2022, Erişim Tarihi: 20.03.2019.

T.C Resmi Gazete (BKK). “2015/18 Sayılı Organik Tarım Destekleme Ödemesi Yapılmasına Dair Tebliğ (Tebliğ No: 2014/45)’De Değişiklik Yapılmasına Dair Tebliğ”, 14.03.2019 Tarihli Resmi Gazete No:29355.

T.C Resmi Gazete. “ 2015/19 Sayılı Tarımsal Yayım Ve Danışmanlık Hizmetlerine Destekleme Ödemesi Yapılması Hakkında Tebliğ”, 30.05.2015 Tarihli Resmi Gazete No:29371.

T.C. Gıda Tarım ve Hayvancılık Bakanlığı Strateji Geliştirme Başkanlığı (2014). Tarımsal Destekler Bülteni Strateji Geliştirme Başkanlığı, Tarımsal Destekler Bülteni Sayı 1, Aralık- 2014.

T.C. Resmi Gazete. 25.04. 2006 Tarih ve 26149 Sayı, 18.04.2006 Tarihli ve 5488 No’lu Tarım Kanunu.

Tan, S. ve Köksal, H. “Sürdürülebilir Tarım”,
<http://www.aeri.org.tr/PDF/Bks-5-2.pdf>, Erişim Tarihi: 12.03.2019.

Tan, S., Kumuk, T., Savran, F., Everest, B. (2010). “ Türkiye 2000 yılı sonrası uygulanan tarım politikaları: tarım reformu uygulama projesi (ARIP)”, Türkiye IX. Tarım Ekonomisi Kongresi, Şanlıurfa.

Tarı, R. (2015). Ekonometri. 11. B., Kocaeli: Umuttepe Yayınları.

Tarım İşletmeleri Genel Müdürlüğü. (2011). 2011 Yılı Tohumculuk Sektör Raporu, Ankara.

Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı: “Bitkisel Üretim Faaliyetinde Sertifikalı Tohum ve/veya ertifikalı Fidan Kullanan Çiftçilerin Desteklenmesine Dair Karar”,
<http://rega.basbakanlik.gov.tr/eskiler/2008/05/20080509-8.htm>, Erişim Tarihi: 16.5.2019.

Tarım Ve Orman Bakanlığı. (Nisan 2019). “Hayvancılık Genel Müdürlüğü”, Ankara.
Tarım Ve Orman Bakanlığı. “2017 Faaliyet Raporu”,
https://www.tarimorman.gov.tr/SGB/Belgeler/Bakanl%C4%B1k_Faaliyet_Raporlar%C4%B1/2017.pdf, Erişim Tarihi: 15.05.2019.

Tarım Ve Orman Bakanlığı.” Bitkisel Üretim Verileri”
<https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/SagMenuVeriler/BUGEM.pdf> , Erişim Tarihi: 08.05.2019.

Tekeli, İ. (2009). “Modernizm, Modernite ve Türkiye'nin Kent Planlama Tarihi”, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Thirlwall, A. P. (2003), Growth and Development: With Special Reference to Developing Economies, Seventh Edition, Palgrave Macmillan, Hampshire.

TİGEM. “2017 Tohumculuk Sektör Raporu”, (Çevrimiçi)
<https://www.tigem.gov.tr/WebUserFile/DosyaGaleri/2018/2/a374cc25-acc1-44e8-a546-63b4c8bce146/dosya/2017%20TIGEM%20TOHUMCULUK%20SEKTOR%20RAPO RU.pdf>, Erişim Tarihi: 08.05.2019.

TOBB. (2013). Türkiye Tarım Sektörü Raporu. Ankara: Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği Yayınları.

Topçu, P. (2012). “Tarım Arazilerinin Korunması ve Etkin Kullanılmasına Yönelik Politikalar”, Ankara: T.C. Kalkınma Bakanlığı.

Tuğay, M. E. (2012). "Türk Tarımında Bitkisel Üretimi Artırma Yolları, Çağrılı Bildiri”, Tarım Bilimleri Araştırma Dergisi, c. 5, ss. 1.

TUİK, “Tarımsal Alet Ve Makine İstatistikleri”
http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?alt_id=1006 , Erişim Tarihi: 08.05.2019.

Tuna, Y. (1993). “Tarımda Verimlilik Artışının Ekonomik Sonuçları: Türkiye İle İlgili Bir Değerlendirme”, Ankara, Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları, No:487.

Turhan, Ş. (2005). “Tarımda Sürdürülebilirlik ve Organik Tarım” Tarım Ekonomisi Dergisi, c. 11, s. 1, ss. 13-24.

Türkiye Kalkınma Bankası. “Üretim İstatistikleri”, http://www.tarim.gov.tr/arayuz/9/icerik.asp?efl=sanal_kutuphane/sanal_kutuphane.htm&curdir=\sanal_kutuphane&fl=../uretim/istatistikler/istatistikler.htm, Erişim Tarihi: 16.03.2019.

Türktan, G. (2006). AB Uyum Sürecinde Kırsal Kesimde İstihdam Sorunu, Toplantısı Konuşması, Türk Sanayicileri Ve İşadamları Derneği, (22 Mart).

Uzunoğlu, S. vd. (2001). Tarım Kesiminde Yeniden Yapılanma. İstanbul: İTO Yayınları.

Weber, M. (2012). Şehir ‘Modern Kentin Oluşumu’, (10.Baskı). (Çev. M. Ceylan). İstanbul: Yarın Yayınları.

World bank,” urban, rural and total population”,

<https://data.worldbank.org/indicator/SP.RUR.TOTL?end=2017&locations=TR&start=2000>, Erişim Tarihi: 13.05.2019.

Yalçınkaya, N., Yalçınkaya, M., H., Çılbant, Ç.,(2006)”Avrupa Birliğine Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi”, Yönetim ve Ekonomi, Cilt:13, sayı:2, Celal Bayar Üniversitesi, Manisa, s: 97-118.

Yapar, S. (2005). “Türkiye'de Tarımsal Ekonomi ve "Desteklememe" Politikasının Bir Aracı Olarak Doğrudan Gelir Desteği Sistemi”. Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 5(2), 21-37.

Yavuz, F. (2003). DPT Tarafından Hazırlanan “Tarımsal Destekleme Politikaları İçin Yeni Perspektif”, Adli Raporun Değerlendirilmesi, TKB, Ankara.

Yavuz, F. (2005). “Tarım Politikası”. Fahri Yavuz (Ed.), Türkiye’de Tarım, Ankara: T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı Yayınları.

Yeni, R. ve Özçiçek Dölekoğlu, C. “Tarımsal Destekleme Politikalarında Süreçler ve Üretici Transferleri”, <http://www.aeri.org.tr/PDF/98-PRDestUrTr.pdf>, Erişim Tarihi: 15.5.2008.

Yıldırım, Ş. (2001). Avrupa Birliği ve Türkiye’de Tarımsal Yapı ve Verimlilik. Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.

Yıldız Teknik Üniversitesi. (2010). İktisat Bölümü Ekonometri II Ders Notları. http://www.yildiz.edu.tr/~tastan/teaching/ch18_handout3.pdf, Erişim Tarihi: 13.05.2019.

Yılmaz, H., Demircan, V. ve Dernek, Z. (2008) “Türkiye Tarımında Doğrudan Gelir Desteği Uygulamaları (Isparta İli Üreticileri Açısından Bir Değerlendirme)”. Doğu Üniversitesi Dergisi, c. 9, s. 2, ss. 248–265.

Zincirlioğlu, Ö. (1977), Tarımsal Yatırım Projelerinde Fizibilite, Ankara, Şark Matbaası.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Aydın BUĞRAHAN
Uyruğu	T.C.
Doğum Tarihi Ve Yeri	01.01.1991 Bingöl
E-Posta	aydin12bugrahan@hotmail.com

Eğitim Derecesi	Okul/Program	Mezuniyet Yılı
Lise	İMKB Bingöl Anadolu Lisesi	2011
Üniversite	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniv. İ.İ.B.F. İktisat Bölümü	2015
Üniversite	Adıyaman Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı	Devam Ediyor.
Yabancı Dil	İngilizce	